सोत्तर-

प्रथमा-प्रश्नावली

परीक्षोपयोगि'प्रयोगार्थमञ्जरी'नाम्न्या

हिन्दीटिप्पण्याऽलङ्कृता

रचयिता—

श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्री

[illegible] रूप - [illegible]
आँखें - [illegible] - ३
रस - जिह्वा - जल - [illegible]
गंध - नासिका - पृथ्वी - ५
स्पर्श - त्वचा - वायु - २
शब्द - कर्ण - आकाश - १

'मास्टर'मणिमालायाः १४० संख्यको मणिः (व्याकरणविभागे १८)

* श्रीः *

सोत्तरा—

प्रथमा-प्रश्नावली ।

परीक्षोपयोगि'प्रयोगार्थमञ्जरी'नाम्न्या
हिन्दीटिप्पण्याऽलङ्कृता ।

गोरक्ष(ख)पुरमण्डलान्तर्गत-'मझौली राज्य'निवासि-श्रीयुक्त-
पण्डितश्रीकान्तमिश्रशर्म्मणाम्पौत्रेण सुप्रसिद्ध-कोविद-
कुलप्रसूत-पण्डित-श्रीसन्तशरणमिश्रशर्म्मणाम्पुत्रेण
पण्डितश्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिणा
विरचिता सम्पादिता च ।

सा च
काशीस्थ-'संस्कृत-बुकडिपो' इत्यस्याध्यक्षैः
मास्टर खेलाड़ीलाल एण्ड सन्स महोदयैः
स्वीये 'मास्टर-प्रिण्टिङ्ग-वर्क्स' नाम्नि
यन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

प्रथमं संस्करणम्] सम्वत् १९९७ वै० [मूल्यं दशाणकाः

प्रकाशकः—
जे० एन० यादव, प्रोप्राइटर,
मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स,
संस्कृत बुकडिपो,
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

शाखा—
मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स,
संस्कृत बुकडिपो,
मुरादपुर, बाँकीपुर,
पटना ।

मुद्रकः—
श्रीमन्नालाल अभिमन्यु एम० ए०
मास्टर प्रिंटिङ्ग वर्क्स,
बुलानाला, काशी ।

* बटुकभैरवाय नमः *

सब सहृदय सत्पुरुष इस बात से सहमत हैं कि शिरीष सुमन के समान सुकुमार शेमुषी वाले शिष्यवर्गों का संस्कृत कालेजीय प्रथम-सरोवर के सोपान पर समारूढ होना सुपरिश्रम साध्य है। सब सद्ग्रन्थों का सम्पूर्णतया स्वाध्याय होने पर भी शैली की अनभिज्ञता स्वान्तः करण में सर्वदा शल्य के सदृश व्यथाकारक होती है। सरणि में इन बातों के समझने की आवश्यकता पड़ती है कि—

(१) परीक्षक के प्रश्न का क्या तात्पर्य है।

(२) कितना उत्तर देना आवश्यक है।

(३) किन निरर्थक उत्तरों से परीक्षक का चित्त कम नम्बर देने की ओर प्रवृत्त होता है आदि।

इन कठिनाइयों की समुचित व्यवस्था करने के लिए एक दम आधुनिक शैली से उत्तरमाला संग्रथन कर के मैंने सन् १९३० से लेकर १९४० तक के लघुकौमुदी के प्रश्न पत्रों का संग्रह कर,

(१) 'प्रयोगार्थमञ्जरी' नामक हिन्दी टिप्पणी-जिस में प्रयोग, शब्द और धातुओं के अर्थ दिए गये हैं—के साथ,

(२) सन् १९४० की नवीन नियमावली के अनुसार परीक्षोपयोगि वर्तमान कालिक शैली के अनुसार,

(३) लघुकौमुदी से इतर प्रश्नपत्रों के उत्तर संक्षेप में पथ-प्रदर्शन मात्र ही दिये गये हैं।

तदनन्तर मैं इस पुस्तक के प्रकाशक महोदय जी को सहर्ष हार्दिक धन्यवाद देता हूँ जिन्होंने असंख्य छात्रों के हितार्थ प्रयत्न पूर्वक इसे प्रकाशित किया है। और सर्वदा संस्कृत-साहित्य की उन्नति के लिये दीन छात्र जनों के अनेक प्रकार की सहायता-प्रदान करने में प्रयत्नशील रहते हैं।

और साथही गोरखपुर मण्डलान्तर्गत 'पाण्डेय भठवा' ग्राम निवासी पं० श्रीविश्वनाथ पाण्डेयजी का बहुत कृतज्ञ हूँ जिन्होंने इस कार्यमें प्रवृत्त होने के लिये मुझे विशेष प्रोत्साहन दिया है, और मैं इनकी उस दिव्य कृपा के लिये हार्दिक धन्यवाद देते हुए आशा करता हूँ कि उत्तरोत्तर उत्साह बढ़ाते हुए चिरकाल के लिये अनुगृहीत करेंगे।

इस पुस्तक की प्रेसकापी वगैरह लिखने में हमारे चिरञ्जीवी भ्रातुष्पुत्र पं० रामावतार मिश्र ने बड़ा परिश्रम किया है, अतः उन्हें शत सहस्र आशीर्वाद देते हुए उनके अभ्युदय की कामना करता हूँ।

विशेषतया पाठक गणों से नम्र-निवेदन है कि इस में मनुष्य धर्म वश संशोधनादि या यन्त्रालय के दोषवश जो कुछ त्रुटियाँ रह गई हों उन पर क्षमा प्रदान करते हुए पुस्तक से व्यक्तिगत लाभ उठाते हुए परीक्षा में समुत्तीर्ण होकर मेरे परिश्रम को सफल करेंगे।

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥ इति॥

'भैरवाष्टमी'
२२नवम्बर १९४०ई० }

विदुषामनुचरः—
श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्री।

❀ अकारादिवर्णानुक्रमेण प्रयोगानुक्रमणिका ❀

य
२२

❀ श्रीसरस्वत्यै नमः ❀

श्रीपण्डितशिवदत्तमिश्रशास्त्रिविरचिता

सोत्तरा

प्रथमा-प्रश्नावली।

अधीशं सर्वविद्यानां श्रीशिवं करुणालयम्।
वन्देऽहं पितरौ चाऽऽचार्यौ निर्विघ्नं कार्यसिद्धये॥

सन् १९३०

लघुकौमुद्यां प्रश्नाः—

१—शिव+एहि, सन्+शम्भुः, चक्रिन्+त्रायस्व, चिद्+मयम्, आसु स्थितिषु संहितायां कानि रूपाणि सिध्यन्ति कथं च तानीति साधु दर्शयत। १६

२—कति, सख्या, क्रोष्टा, दध्ना, अष्टौ, अहानि, चत्वारि, एतान् साधयत। २२

३—अभूत्, जग्मतुः, जघ्नतुः, विभितात, उद्विजिता, आनक्, स्तभान्, एतान् सूत्रोपन्यासपुरस्सरं साधयत। २२

४—अचूचुरत्, बुभूषति, सन्तिष्ठते, भाविता, लूनः, द्यूत्वा, प्रदाय, एषु विशिष्टकार्याणि वचनान्युपन्यस्य दर्शनीयानि। १६

५—हरये नमः, एधोदकस्योपस्कुरुते, परमराजः, चित्रगुः, जलजाक्षी, गर्गाः, स्रग्वी, कुमारी, युवतिः, श्वः, एतेषां साधनप्रकारः स्पष्टमुपपादनीयः। २५

उत्तराणि—

प्र० [१] [1]शिवेहि ।

'शिव×आ×इहि' इत्यत्र "आद्गुणः" इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे च प्राप्ते 'द्वयोर्मध्ये कतरेण भाव्यम्' इत्याशङ्कायां धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वेन "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषया दीर्घस्यासिद्धत्वेन पूर्वं गुणे एकारे कृते 'शिव+एहि' इति स्थिते, ततः "अन्तादिवच्च" इति सूत्रसहकारेण "ओमाङोश्च" इत्यनेन वकारोत्तरवर्तिन अकारादेकाररूपे आङि परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपे कृते 'शिवेहि' इति रूपं साधु ।

[2]सञ्च्छम्भुः ।

'सन्+शम्भुः' इति दशायां "शि तुक्" इति सूत्रेण पदान्तस्य नकारस्य शकारे परे तुगागमेऽनुबन्धलोपे 'सन्+त्+शम्भुः' इति स्थिते "शश्छोऽटि" इति सूत्रेण शम्भुघटकशकारस्य छकारे कृते 'सन्+त्+छम्भुः' इति स्थिते "स्तोः श्चुना श्चुः" इति सूत्रेण तकारस्य चुत्वेन चकारे, ततश्चकारयोगाद् नकारस्य चुत्वेन ञकारे च कृते सति 'सञ्च्छम्भुः' इति रूपं सिद्धम् । यत्र "झरो झरि सवर्णे" इति सूत्रेण वैकल्पिके चलोपे तत्र 'सञ्छम्भुः' इति प्रथममं रूपम् । चलोपाभावपक्षे—'सञ्च्छम्भुः' इति द्वितीयं रूपम् । छत्वाभावपक्षे—चुत्वे कृते 'सञ्च् शम्भुः' इति तृतीयम् । तुकोऽभावपक्षे-नकारस्य चुत्वेन ञकारे 'सञ् शम्भुः' इति चतुर्थम् ।

आवश्यक सूचना—

सन् १९४० और ४१ के नयी नियमावली के अनुसार पुराने प्रश्न पत्रों में भी आए हुए प्रयोगों के अर्थ टिप्पणी में लिख दिये गए हैं । इस लिए पाठकगण को किसी प्रकार का सन्देह नहीं होना चाहिए ।

---

१ हे शिव ! आइये । २ शम्भु भगवान सत् हैं ।

एवं क्रमेण *चत्वारि रूपाणि भवन्तीति बोध्यानि ।

[1]चक्रिंस्त्रायस्व ।

'चक्रिन् + त्रायस्व' इत्यत्र "नश्छव्यप्रशान्" इति सूत्रेण नकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा" इत्यनेन वैकल्पिकेऽनुनासिकत्वे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे 'चक्रिः + त्रायस्व' इति स्थिते, ततो "विसर्जनीयस्य सः" इत्यनेन विसर्गस्य स्थाने सकारे 'चक्रिँस्त्रायस्व' इति । अनुनासिकाभावपक्षे— "अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इत्यनेनाऽनुस्वारे कृते 'चक्रिंस्त्रायस्व' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

[2]चिन्मयम् ।

†'चिद् + मयम्' इत्यवस्थायां "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इति सूत्रेण मकारेऽनुनासिके परे दकारस्य स्थाने दन्तस्थानजन्यत्वसादृश्याद् वैकल्पिकेऽनुनासिके नकारे प्राप्ते तम्प्रबाध्य "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" इति वार्तिकेन मयटि परे दकारस्य नित्यमनुनासिके नकारे 'चिन्मयम्' इति रूपं सिद्धम् ।

प्र० [२] कति ।

[3]'कति' शब्दात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां जसि विभक्तावनुबन्धलोपे "बहुगणवतुडति संख्या" इति

*—तथा चात्र रूपसंग्रहश्लोकः—

'अछौ अचछा अचशा अशाविति चतुष्टयम् ।
रूपाणामिह तुक्-छत्व-चलोपानां विकल्पनात्' ॥ इति ॥

†—चिदेवेति विग्रहे "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" इत्यस्मिन्सूत्रे 'नित्यम्' इति योगविभागात्स्वार्थे 'मयट्'प्रत्ययो बोध्यः ।

१ हे चक्रधारी भगवन् ! आप रक्षा करो । २ ज्ञानस्वरूप या चेतन स्वरूप । ३ कितने ।

सूत्रेण संख्यासञ्ज्ञायां "डति च" इत्यनेन षट्संज्ञायां, ततः "प्रत्ययस्य लुक्-श्लु-लुपः" इत्यनेन लुक्संज्ञायां "षड्भ्यो लुक्" इत्यनेन जसो लुकि "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्यनेन प्रत्ययलक्षणत्वात् "जसि च" इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य "न लुमताऽङ्गस्य" इत्यनेन प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्गुणाभावे सति 'कति' इति रूपं सिद्धम् ।

सख्या ।

१'सखि' शब्दात्प्रातिपदिकसंज्ञायां तृतीयैकवचने 'टा' विभक्तौ समागतायां "चुटू" इति सूत्रेण टकारस्येत्सञ्ज्ञायां कृतायां "तस्य लोपः" इति सूत्रेण लोपे च कृते "इको यणचि" इत्यनेन यणि 'सख्या' इति रूपं सिद्धम् ।

क्रोष्टा ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकत्वात्—२'क्रोष्टु' शब्दात्सौ विभक्तावनुबन्धलोपे "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति सूत्रेण तृज्वद्भावेन 'क्रोष्टु' शब्दस्य क्रोष्टृभावे जाते "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं बाधित्वा "ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च" इति सूत्रेणानङि कृतेऽनुबन्धलोपे च सति 'क्रोष्टन्+सु' इति जाते "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" इति सूत्रेण सोरुकारस्येत्संज्ञायां कृतायां लोपे च सति, ततो "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन सकारस्य लोपे "अप्तृन्-तृच्-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्तॄणाम्" इति सूत्रेण दीर्घे, ततो "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नकारस्य लोपे च कृते 'क्रोष्टा' इति रूपं सिद्धम् ।

* अत्र तृन्तृजन्तत्वादेव दीर्घे सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । नियमाकारश्च—'उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृच्प्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दानामुपधादीर्घश्चेत्तर्हि नप्त्रादीनामेव' इति, तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां दीर्घो न भवतीति शम् ।

१ मित्र । २ गीदड़ [स्यार] ।

दध्ना ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात् —[1]'दधि'शब्दात्तृतीयैकवचने 'टा'विभक्तावनुबन्धलोपे 'दधि+आ' इति स्थिते "अस्थि-दधि-सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः" इति सूत्रेणानङादेशेऽनुबन्धलोपे 'दधन्+आ' इति जाते "अल्लोपोऽनः" इत्यनेनानोऽकारस्य लोपे 'दध्ना' इति रूपस्य सिद्धिः ।

अष्टौ ।

प्रातिपदिकत्वात्—[2]'अष्टन्'शब्दाज्जसि विभक्तौ 'अष्टभ्य' इति वक्तव्ये 'अष्टाभ्य' इति कृतात्वनिर्देशात् हलादिपरत्वाभावेऽपि जश्शसोर्विषये आत्वस्य कल्पनात् "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रेण नकारस्याऽऽत्वे 'अष्ट+आ+जस्' इति स्थिते "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन सवर्णदीर्घे "अष्टाभ्य औश्" इत्यनेन जस औशादेशेऽनुबन्धलोपे "वृद्धिरेचि" इत्यनेन वृद्धौ 'अष्टौ' इति रूपं सिद्धम् ।

अहानि ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात् —[3]'अहन्'शब्दाज्जसि विभक्तौ "जश्शसोः शिः" इति सूत्रेण जसः श्यादेशे "शि सर्वनामस्थानम्" इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां शकारस्येत्संज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे च सति "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति सूत्रेण दीर्घे 'अहानि' इति रूपं सिद्धम् ।

चत्वारि ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[4]'चतुर्'शब्दात् नपुंसके जसि, शसि वा विभक्तौ "जश्शसोः शिः" इत्यनेन जसः श्यादेशे "शि सर्वनामस्थानम्" इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां "चतुरनडुहोरामुदात्तः" इत्यनेनाऽऽम्यनुबन्धलोपे "इको यणचि" इति सूत्रेण यणि, झलन्तत्वाभावान्नुमाऽभावे 'चत्वारि' इति रूपं साधु ।

---

१ दही । २ आठ । ३ दिन । ४ चार ।

प्र० [३] अभूत् ।

[1]सत्तार्थकात्—'भू' धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, अनुबन्धलोपे तस्य स्थाने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिव्-वस्-मस्-तातां झ-थासाथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इत्यनेन तिपि, अनुबन्धलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेणाडागमेऽनुबन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेन इकारस्य लोपे "कर्त्तरि शप्" इति सूत्रेण शपं बाधित्वा "च्लि लुङि" इत्यनेन 'च्लि'प्रत्यये "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिचि 'अभू+सिच्+त्' इति जाते "गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यनेन सिचो लुकि "तिङ्शित्सार्वधातुकम्" इति सूत्रेण तिपः सार्वधातुकत्वात् "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "भूसुवोस्तिङि" इत्यनेन निषेधे 'अभूत्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

जग्मतुः ।

'गम्लृ—[2]गतौ' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इति सूत्रेण लिटि अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने "तिप्तस्झि" इत्यादिना प्रथमपुरुषद्विवचने 'तस्'-प्रत्यये "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इति सूत्रेण तसोऽतुसादेशे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे 'गम्+गम्+अतुस्' इति स्थितौ "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेन प्रथम'गम्' इत्यस्याभ्यास-संज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेन मकारस्य लोपे 'ग+गम्+अतुस्' इत्य-वस्थायां "कुहोश्चुः" इत्यनेन मकारस्य जकारे "गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि" इत्यनेनोपधालोपे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च सति 'जग्मतुः' इति रूपं सिद्धम् ।

जक्षतुः ।

'अद—[3]भक्षणे' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इत्यनेन लिटि "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-तातां-झ-थासाथां-

---

१ होना । २ जाना [गमन] । ३ खाना ।

ध्वमिङ्-वहि-महिङ्" इत्यनेन तसि "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन तसोऽतुसादेशे "लिट्यन्यतरस्याम्" इत्यनेन घस्लादेशे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससंज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेन सकारस्य लोपे च कृते 'घ+घस्+अतुस्' इति भूते "कुहोश्चुः" इत्यनेन घकारस्य झकारे कृते "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन झकारस्य जकारे "गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि" इत्यनेनोपधालोपे 'ज+घ्+स्+अतुस्' इति भूते "खरि च" इत्यनेन चर्त्वेन घकारस्य ककारे "शासि-वसिघसीनां च" इत्यनेन सकारस्य षकारे, रुत्वविसर्गयोश्च सतोः 'जक्षतुः' इति रूपं सिद्धम ।

विभितात् ।

'ञिभी--[1]भये' इत्यस्माद्धातोः "लोट् च" इत्यनेन लोटि, तस्य स्थाने तिपि "कर्त्तरि शप्" इत्यनेन शपि "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" इत्यनेन शपः श्लौ "श्लौ" इत्यनेन द्वित्वे "ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वे "अभ्यासे चर्च" इति सूत्रेण भकारस्य बकारे "एरुः" इत्यनेन तिपः इकारस्योत्वे "तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्" इत्यनेन तातङादेशे "भियोऽन्यतरस्याम्" इत्यनेन वैकल्पिके ईकारस्य ह्रस्वे 'विभितात्' इति । ह्रस्वाभावपक्षे—'विभीतात्' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

उद्विजिता ।

उत्पूर्वात्—[2]'विज'धातोः "अनद्यतने लुट्" इत्यनेन लुटि, अनुबन्धलोपे, तस्य स्थाने 'त'प्रत्यये "स्यतासी लृलुटोः" इत्यनेन तासि प्रत्यये, इडागमेऽनुबन्धलोपे "लुटः प्रथमस्य डारौरसः" इत्यनेन डादेशे, टिलोपे "विज इट्" इत्यनेन ङित्त्वाद्गुणाभावे 'उद्विजिता' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ डरना । २ डरना, काँपना ।

आनक् ।

[1]'अन्जू'धातोः "**अनद्यतने लङ्**" इत्यनेन लङि, लङस्तिपि, अनुबन्धलोपे "**इतश्च**" इत्यनेन तिप इकारलोपे "**रुधादिभ्यः श्नम्**" इत्यनेन श्नमि, शमयोर्लोपे "**श्नान्नलोपः**" इत्यनेन नकारस्य लोपे "**आडजादीनाम्**" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे, वृद्धौ "**हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्**" इत्यनेन तकारस्य लोपे "**चोः कुः**" इत्यनेन कुत्वेन जकारस्य गकारे "**वाऽवसाने**" इत्यनेन चर्त्वेन गकारस्य ककारे '**आनक्**' इति रूपं साधु ।

स्तभान ।

[2]'स्तम्भ्'धातोर्लोटि, लोटः सिपि, सिपः स्थाने "**सेर्ह्यपिच्च**" इति सूत्रेण हौ "**स्तन्भु–स्तुन्भु–स्कन्भु–स्कुन्भु–स्कुञ्भ्यः श्नुश्च**" इति सूत्रेण 'श्ना'प्रत्यये 'स्तम्भ्+ना+हि' इति भूते, ततः "**हलः श्नः शानज्झौ**" इति सूत्रेण श्नः शानजादेशेऽनुबन्धलोपे, शित्त्वात्सार्वधातुकत्वेऽपित्त्वेन ङित्त्वे ङित्त्वात् "**अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति**" इत्यनेन नकारस्य लोपे "**अतो हेः**" इत्यनेन हेर्लुकि '**स्तभान**' इति रूपं सिद्धम् ।

प्र० [४] अचूचुरत् ।

'चुर्'—[3]स्तेये, इत्यस्माद्धातोः "**सत्याप–पाश–रूप–वीणा–तूल–श्लोक–सेना–लोम–त्वच–वर्म–वर्ण–चूर्ण–चुरादिभ्यो णिच्**" इत्यनेन णिच्यनुबन्धलोपे 'चुर्+इ' इति भूते "**पुगन्तलघूपधस्य च**" इत्यनेन लघूपधगुणे संयोगे च 'चोरि' इति जाते तस्य "**सनाद्यन्ता धातवः**" इति सूत्रेण धातुत्वाल्लुङस्तिपि, तिप इकारलोपे, च्लौ "**णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्**" इत्यनेन च्लेश्चङि, चङ्योर्लोपे 'चोरि+अ+त्' इति स्थिते

---

१ प्रकट करना, मलना, सुन्दर होना, जाना । २ रोकना । ३ चुराना ।

"णेरनिटि" इत्यनेन णेर्लोपे 'चोर्+अ+त्' इति भूते "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इत्यनेनोपधाह्रस्वे "चङि" इत्यनेन द्वित्वे "हलादिः शेषः" इत्यनेनाभ्यासरकारस्य लोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्येनाटयनुबन्धलोपे "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इत्यनेन सन्वद्भावे "दीर्घो लघोः" इत्यनेनाभ्यासस्य दीर्घे 'अचूचुरत्' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]बुभूषति ।

'भू'धातोः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा" इत्यनेन 'सन्'प्रत्यये "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यनेन इटि प्राप्ते तम्प्रबाध्य "सनि ग्रहगुहोश्च" इत्यनेन इटो निषेधे "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "इको झल्" इत्यनेन कित्त्वाद्गुणाभावे "सन्यङोः" इत्यनेन द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससंज्ञायां "ह्रस्वः" इत्यनेनाभ्यासस्य ह्रस्वे "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन [झलां जशः खयां चरः] पूर्वभकारस्य बकारे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षकारे 'बुभूष' इति स्थिते "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां धातुत्वात् "वर्तमाने लट्" इत्यनेन लटि, तस्य स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे च कृते 'बुभूष + ति' इति जाते "कर्तरि शप्" इत्यनेन शपि, अनुबन्धलोपे 'बुभूष + अ + ति' इति स्थितौ "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे च सति 'बुभूषति' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]सन्तिष्ठते ।

सम्पूर्वात्—'स्था'धातोर्लटि "समवप्रविभ्यः स्थः" इत्यनेनाऽऽत्मनेपदे, लटः स्थाने 'त'प्रत्यये, शपि, 'स्था' धातोः "घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्-दृश्यर्ति-सर्ति-शद-सदां पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ पश्यर्च्छ-धौ-शीय-सीदाः" इति सूत्रेण तिष्ठादेशे, पररूपे, अनुस्वारे, परसवर्णे च कृते 'सन्तिष्ठते' इति रूपं साधु।

१ होना चाहता है । २ ठहरता हैं ।

[1]भाविता ।

सत्तार्थकात्—'भू'धातोर्भावे "भावकर्मणोः" इत्यनेनाऽऽत्मनेपदत्वाल्लुटस्तप्रत्यये "स्यतासी लृलुटोः" इत्यनेन तासि "लुटः प्रथमस्य डारौरसः" इत्यनेन डादेशे डित्वाट्टेर्लोपे "स्य-सिच्-सियुट्-तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झन-ग्रह-दृशां वा चिण्वदिट्" इत्यनेन वैकल्पिके चिण्वद्भावे, इडागमे च चिण्वद्भावाद्वृद्धौ, आवादेशे 'भाविता' इति । चिण्वदभावे–इटि, गुणे 'भविता' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

[2]लूनः ।

'लूञ् — छेदने' इत्यस्माद्धातोः "निष्ठा" इति सूत्रेण 'क्त'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "ल्वादिभ्यः" इत्यनेन तकारस्य नकारे, "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते 'लूनः' इति रूपं सिद्धम् ।

[3]द्यूत्वा ।

क्रीडाद्यर्थकात्—'दिव'धातोः "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यनेन 'क्त्वा'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "उदितो वा" इत्यनेन वैकल्पिके इडागमेऽनुबन्धलोपे "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यनेन गुणे च कृते 'देवित्वा' इति । इडभावपक्षे—"छ्वोः शूडनुनासिके च" इति सूत्रेण ऊठि, ठकारस्य लोपे 'दि+ऊ+त्वा' इति भूते "इको यणचि" इत्यनेन यणि 'द्यूत्वा' इति रूपस्य सिद्धिः ।

[4]प्रदाय ।

'प्र' पूर्वक—'दा—दाने' इत्यस्माद्धातोः "कुगतिप्रादयः" इत्यनेन समासे "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यनेन 'क्त्वा' प्रत्यये "समा-

१ होना । २ कटा हुआ । ३ खेलकर । ४ देकर ।

सेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" इत्यनेन ल्यपि, लकारयकारयोर्लोपे च कृते 'प्रदाय' इति रूपं साधु।

प्र० [५] [1]हरये नमः।

'हरये नमः' इत्यत्र 'नमः स्वस्ति-स्वाहा-स्वधालं-वषड् योगाच्च" इति सूत्रेण 'नमः' इत्यस्य योगे चतुर्थी 'हरये नमः' इत्यस्य सिद्धिः।

[2]एधोदकस्योपस्कुरुते।

'एधोदकस्योपस्कुरुते' इत्यत्र "गन्धनावक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न-प्रकथनोपयोगेषु" इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपदम्, 'एधोदकस्योपस्कुरुते' इति रूपस्य सिद्धिः।

[3]परमराजः।

परमश्चासौ राजा च, इति लौकिकविग्रहे 'परम + सु' 'राजन् + सु' इत्यलौकिकविग्रहे च "सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः" इति सूत्रेण समासे "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इत्यनेन टचि, अनुबन्धलोपे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "नस्तद्धिते" इति सूत्रेण टिलोपे, पुनः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'परमराजः' इति रूपं सिद्धम्।

[4]चित्रगुः।

चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा + जस् + गो + जस्' इत्यलौकिकविग्रहे च "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन बहुव्रीहौ समासे, सुपो लुकि 'चित्रा + गो' इति स्थिते "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु" इति सूत्रेण 'चित्रा'

---

१ श्रीहरि भगवान् के प्रति नमस्कार है। २ लकड़ी जल के गुणों को ग्रहण करती है। ३ श्रेष्ठ राजा। ४ चित्र विचित्र [चितकबरी] गौओंवाला।

शब्दस्य पुंवद्भावे, तेन टापो निवृत्तौ 'चित्र + गो' इति भूते "**एकविभक्ति चापूर्वनिपाते**" इति सूत्रेण 'गो'शब्दस्योपसर्जनत्वाद् "**गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य**" इत्यनेन 'गो' इत्यस्य–ओकारस्य ह्रस्वे प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते '**चित्रगुः**' इति रूपं साधु ।

[1]जलजाक्षी ।

जलजे इव अक्षिणी यस्या इति विग्रहे "**अनेकमन्यपदार्थे**" इत्यनेन बहुव्रीहौ "**सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**" इत्यनेन सुपो लुकि "**बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्**" इति सूत्रेण षचि, अनुबन्धलोपे "**यचि भम्**" इति सूत्रेण भत्वे, टिलोपे 'जलजाक्ष' इति स्थिते "**षिद्गौरादिभ्यश्च**" इत्यनेन ङीषि, ङकारषकारयोर्लोपे, पुनः भसंज्ञायाम्, अकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वादिकार्ये च कृते '**जलजाक्षी**' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]गर्गाः ।

गर्गस्य गोत्रापत्यानि, इति विग्रहे 'गर्ग' शब्दात् "**गर्गादिभ्यो यञ्**" इत्यनेन 'यञ्' प्रत्यये "**कृत्तद्धितसमासाश्च**" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुपो लुकि "**यचि भम्**" इत्यनेन भसंज्ञायां "**यस्येति च**" इत्यनेनाकारस्य लोपे "**तद्धितेष्वचामादेः**" इत्यनेनाऽऽदिवृद्धौ "**यञञोश्च**" इत्यनेन यकारस्य लोपे "**निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः**" इति यकारनिमित्तवृद्ध्यभावे, पुनः प्रातिपदिकत्वेन स्वाद्युत्पत्तौ विभक्तिकार्ये च कृते '**गर्गाः**' इति रूपं सिद्धम् ।

[3]स्रग्वी ।

स्रगस्यास्तीति विग्रहे 'स्रज्' शब्दात् "**अस्मायामेधास्रजो विनिः**"

---

१ कमल के सदृश नेत्रवाली [कमलनयनी] । २ गर्गगोत्रवाले । ३ मालाधारी ।

इत्यनेन 'विनि' प्रत्यये, इकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ विभक्तौ **"सौ च"** इत्यनेन दीर्घे, सोर्लोपे **"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"** इत्यनेन नकारस्य लोपे च कृते **'स्रग्वी'** इति रूपं सिद्धम् ।

[1]कुमारी ।

कुमारत्ववयोविशिष्टा स्त्री, इति विग्रहे 'कुमार'शब्दात् **"वयसि प्रथमे"** इति सूत्रेण ङीपि, अनुबन्धलोपे **"यस्येति च"** इति सूत्रेणाकारस्य लोप, प्रातिपदिकत्वात्सौ **"हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्"** इत्यनेन सोर्लोपे **'कुमारी'** इति रूपं सिद्धम् ।

[2]युवतिः ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—'युवन्'शब्दात् **"यूनस्तिः"** इत्यनेन 'ति'-प्रत्यये **"स्वादिष्वसर्वनामस्थाने"** इत्यनेन पदत्वात् **"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"** इत्यनेन नकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वेन सौ रुत्वे विसर्गे च कृते **'युवतिः'** इति रूपं सिद्धम् ।

[3]श्वः ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—'श्वस्'शब्दात्सौ विभक्तौ समागतायां **"अव्ययादाप्सुपः"** इति सूत्रेण सोर्लुकि, रुत्वे विसर्गे च कृते 'श्वः' इति रूपं साधु ।

सन् १६३१

प्रश्नाः—

१—विष्णो+इति, उद्+स्थानम्, भोस्+देवाः, सस्+शम्भुः, अत्र स्थितौ सिद्धरूपाणि स्फुटं संसाध्य दर्शनीयानि। १०

---

१ कुमारी-कन्या । २ युवती स्त्री । ३ आगामि दिन ।

२—विश्वपि, बहुश्रेयस्याम्, सर्वस्याम्, मत्याम्, षण्णाम्, अष्टानाम्, युष्माकम्, अमीषाम्, विशेषकार्य्यप्रदर्शन-पुरस्सरमेतान् साधयत । २०

३—भूयास्ताम्, ह्वर्यास्ताम्, अभत्ताताम्, अवत्ताताम्, अधुत्ताताम्, वैशद्येन साधनीयाः । २०

४—बुध्-युध्-भ्रस्ज्-मस्ज् धातूनां लिटि, थलि, मुच्-सिच्-मृश्-कृष-धातूनां लुङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपभेदान् वचनो-पन्यासपुरस्सर साधयत । २०

५—चिकीर्षति, राजीयति, व्युतिघ्नन्ति, इज्यते, भुग्नः, वराकी, वेला भोक्तुम्, अपामार्गः, हात्वा, सर्पिषो जानीते, पञ्चगङ्गम, रम्यपथः, शाराव ओदनः, क्षत्रिया, एते कथं सिद्ध्यन्ति । ३०

उत्तराणि—

प्र० [१] [1]विष्णो इति ।

'विष्णो + इति' इत्यवस्थायां "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेणावादेशे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" इत्यनेन वैकल्पिके प्रगृह्यसंज्ञायां कृतायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'विष्णो इति' इति सिद्ध्यति । प्रगृह्यसंज्ञाया अभावपक्षे—"एचोऽयवायावः" इति सूत्रेणावादेशे "लोपः शाकल्यस्य" इति सूत्रेण वैकल्पिके वकारस्य लोपे "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रेण "लोपः शाकल्यस्य" इति सूत्रस्यासिद्धत्वात् "आद्गुणः" इति सूत्रेण गुणाभावे 'विष्ण इति' इति । वकारस्य लोपाभावपक्षे—'विष्णविति' इति रूपत्रयं सिद्धम् ।

[2]उत्थानम् ।

'उद् + स्थानम्' इत्यवस्थायां "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य"

१ हे विष्णु ! यह । २ उठना, या उन्नति ।

इत्यनेन पूर्वसवर्णे, क्व स्यादित्याशङ्कायां **"तस्मादित्युत्तरस्य"** इत्यनेन 'स्था' इत्याकारस्य प्राप्ते, तं प्रबाध्य **"आदेः परस्य"** इत्यनेन सकारस्य पूर्वसवर्णे थत्वे 'उद् + थ् + थानम्' इति जाते **"झरो झरि सवर्णे"** इत्यनेन वैकल्पिके थकारस्य लोपे **"खरि च"** इत्यनेन दकारस्य चर्त्वेन तकारे **'उत्थानम्'** इति रूपं सिद्धम् । थलोपाभावपक्षे—**'उत्थ्थानम्'** इति च सिद्धम् । नन्वत्र **"खरि च"** इति सूत्रेण थकारस्य चर्त्वं तु न शङ्क्यम्, चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वादिति दिक् ।

[1]भो देवाः ।

'भोस् + देवाः' इत्यत्र 'भोस्' इति सकारान्तो निपातस्तत्सकारस्य **"ससजुषो रुः"** इत्यनेन रुत्वे **"भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि"** इत्यनेन रोर्यत्वे 'भोय् + देवाः' इति भूते **"हलि सर्वेषाम्"** इत्यनेन यकारस्य लोपे च कृते **'भो देवाः'** इति रूपं साधु ।

[2]स शम्भुः ।

'सस् + शम्भुः' इत्यवस्थायां **"ससजुषो रुः"** इति सूत्रेण रुत्वं बाधित्वा **"एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि"** इति सूत्रेण सकारस्य लोपे **'स शम्भुः'** इति रूपस्य सिद्धिः ।

प्र० [२] विश्वपि !

[3]'विश्वपा'शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात्सप्तम्येकवचने 'ङि' विभक्तावनुबन्धलोपे **'यचि भम्"** इत्यनेन भसंज्ञायां **"आतो धातोः"** इति सूत्रेणाऽऽकारस्य लोपे **'विश्वपि'** इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ हे देवताओ ! । २ वह शम्भु हैं । ३ विश्व के रक्षा करने वाले विष्णु भगवान ।

बहुश्रेयस्याम् ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[१]'बहु*श्रेयसी' शब्दात्सप्तम्येकवचने 'ङि' विभक्तौ, अनुबन्धलोपे "यू स्त्र्याख्यौ नदी" इति सूत्रस्थ "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" इति वार्तिकेन नदीसंज्ञायां "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इति सूत्रेण ङेरामि कृते "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति सूत्रेण प्राप्तं नुट बाधित्वा परत्वात् "आण्नद्याः" इत्यनेनाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इत्यनेन वृद्धौ "इको यणचि" इति सूत्रेण यणि "बहुश्रेयस्याम्" इति रूपं सिद्धम् ।

सर्वस्याम् ।

प्रातिपदिकत्वात्—[२]'सर्वा' शब्दात् ङौ विभक्तौ समागतायां सत्यां "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इति सूत्रेण ङेरामि "सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च" इत्यनेन स्याडागमेऽनुबन्धलोपे आबन्तस्य च ह्रस्वत्वे कृते 'सर्व + स्या + आम्' इति स्थिते "अकः सवर्णे दीर्घः" इति सूत्रेण दीर्घे च कृते 'सर्वस्याम्' इति रूपं सिद्धम् ।

मत्याम् ।

प्रातिपदिकत्वात्—[३]'मति' शब्दात् ङौ विभक्तौ "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यनेन वैकल्पिके नदीसञ्ज्ञायां "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इति सूत्रेण ङेरामि-प्राप्ते तं प्रबाध्य "औत्" इति सूत्रेणङे रौत्वे प्राप्ते तमपि प्रबाध्य "इदुद्भ्याम्" इत्यनेन ङेरामि 'मति + आम्' इति भूते, ततः "आण्नद्याः" इति सूत्रेणाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इत्यनेन वृद्धौ "इको यणचि" इत्यनेन यणि 'मत्याम्' इति रूपं सिद्धम् । नदीत्वाभाव-पक्षे—घिसञ्ज्ञायां "घेर्ङिति" इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं बाधित्वा "अच्च घेः" इति सूत्रेण ङेरौत्वेऽन्तादेशेऽकारे च कृते, वृद्धौ 'मतौ' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

---

* बह्वयः श्रेयस्यः कल्याणकारिण्यः स्त्रियो यस्य पुरुषस्य स बहु-श्रेयसीत्यर्थः ।

---

१ अत्यन्त कल्याण की इच्छा करने वाली स्त्रियों वाला पुरुष । २ सब । ३ बुद्धि ।

[1]षण्णाम्।

'षष्+आम्' इत्यवस्थायां "षट्चतुर्भ्यश्च" इति सूत्रेण नुटि, उकारटकारयोर्लोपे "झलां जशोऽन्ते" इत्यनेन षकारस्य जश्त्वेन डकारे "ष्टुना ष्टुः" इत्यनेन षकारयोगात्-नकारस्य ष्टुत्वेन णकारे 'षड्+णाम्' इति स्थिते "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" इति वार्तिकेन डकारस्य णकारे 'षण्णाम्' इति रूपं सिद्धम्।

नन्वत्र "न पदान्ताट्टोरनाम्" इति सूत्रेण ष्टुत्वनिषेधस्तु न शङ्क्यः, 'अनाम्' इति निषेधात्।

[2]अष्टानाम्।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात्—'अष्टन्'शब्दात् 'आमि' विभक्तौ "ष्णान्ता षट्" इति सूत्रेण षट्सञ्ज्ञायां "षट्चतुर्भ्यश्च" इत्यनेन नुडागमेऽनुबन्धलोपे "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रेण पाक्षिके आत्वे "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे 'अष्टानाम्' इति रूपं सिद्धम्। एवमात्वाऽभावपक्षेऽपि—नुटि "नोपधायाः" इति सूत्रेण दीर्घे "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नकारस्य लोपे 'अष्टानाम्' इत्येव भवतीति दिक्।

[3]युष्माकम्।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—'युष्मद्'शब्दात् 'आम्'-विभक्तौ समागतायां 'युष्मद्+आम्' इति जाते "शेषे लोपः" इत्यनेन दकारस्य लोपे 'युष्म+आम्' इति स्थिते "आमि सर्वनाम्नः सुट्" इत्यनेन सुटोऽनुबन्धलोपे च सति 'युष्म+साम्' इति जाते "साम आकम्" इति सूत्रेण साम आकमादेशे "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन सवर्णदीर्घे च कृते 'युष्माकम्' इति रूपं साधूपपादितम्।

अमीषाम्।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात्—[4]'अदस्'शब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि विभक्तौ

१ छः (पुरुषों) का। २ आठ (पुरुषों) का। ३ आपलोगों का। ४ उस।

'त्यदादीनामः" इति सूत्रेणाकारे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे च "आमि सर्वनाम्नः सुट्" इति सूत्रेण सुडागमेऽनुबन्धलोपे 'अदस्+ आम्' इति भूते "बहुवचने झल्येत्" इति सूत्रेण एत्वे, षत्वे "एत ईद्बहुवचने" इत्यनेन दकारस्य मकारे, एकारस्य ईकारे च सति 'अमीषाम्' इति रूपं सिद्धम् ।

प्र० [३] भूयास्ताम् ।

सत्तार्थकात्—'भू'धातोराशिषि लिङः प्रथमपुरुषद्विवचने 'तस्'-प्रत्यये "तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः" इति सूत्रेण तसस्तामादेशे "लिङाशिषि' इति सूत्रेणाऽऽर्धधातुकसञ्ज्ञायामार्धधातुकत्वात्—शपोऽभावे "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इत्यनेन यासुडागमेऽनुबन्धलोपे, सुटि 'भू+यास्+स्+ताम्' इति स्थिते "किदाशिषि" इत्यनेन कित्वाद्गुणनिषेधे "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यनेन यासुटः सकारस्य लोपे 'भूयास्ताम्' इति रूपं साधु ।

ह्वर्यास्ताम् ।

[1]कौटिल्यार्थकात्—'ह्वृ'धातोराशीर्लिङि, लिङस्तासि "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इति सूत्रेण यासुटि कृतेऽनुबन्धलोपे च सति यासुटः कित्वात् "क्ङिति च" इति सूत्रेण गुणस्य निषेधे प्राप्ते "गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः" इत्यनेन गुणे "अचो रहाभ्यां द्वे" इत्यनेन द्वित्वे 'ह्वर्य्यास्ताम्' इति रूपं सिद्धम् ।

अभक्ताताम् ।

[2]सेवार्थकात्—'भज'धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङःस्थाने आतामि कृते, अडागमेऽनुबन्धलोपे "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ "च्लेः सिच्" इति सूत्रेण सिच्यनुबन्धलोपे 'अभज्+स्+आताम्' इति जाते,

१ कुटिलता। २ भजन करना या सेवा करना ।

जश्त्वेन जकारस्य गकारे "खरि च" इत्यनेन चर्त्वेन गकारस्य ककारे, सकारस्य षकारे, क-ष-संयोगे क्षत्वे 'अभक्षाताम्' इति रूपं साधु।

अवक्षाताम्।

'वह-[1]प्रापणे' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङः स्थाने आतामि कृतेऽडागमेऽनुबन्धलोपे च "च्लि लुङि" इति सूत्रेण च्लौ "च्लेः सिच्" इति सूत्रेण सिचि, अनुबन्धलोपे 'अवह् + स् + आताम्' इति स्थिते "हो ढः" इति सूत्रेण हकारस्य ढकारे "षढोः कः सि" इत्यनेन ढकारस्य ककारे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षकारे, संयोगे क्षत्वे 'अवक्षाताम्' इति रूपं निष्पन्नम्।

अधुक्षाताम्।

[2]प्रपूरणार्थकात्—'दुह्' धातोर्लुङि तस्य स्थाने आतामि कृते "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेणाडागमेऽनुबन्धलोपे, च्लौ, च्लेः स्थाने "शल इगुपधादनिटः क्सः" इत्यनेन क्सादेशे "अलोऽन्त्यस्य" इति सहकारेण "क्सस्याचि" इति सूत्रेण सकारोत्तराकारस्य लोपे अ + दुह् + स् + आताम्' इति भूते "दादेर्धातोर्घः" इत्यनेन हकारस्य घकारे "खरि च" इति सूत्रेण चर्त्वेन ककारे "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" इति सूत्रेण भष्भावेन दकारस्य धकारे, सकारस्य षकारे क-ष-संयोगे सति क्षत्वे 'अधुक्षाताम्' इति रूपं सिद्धम्।

प्र० [४]

'बुध—[3]अवगमने' 'युध—[4]संप्रहारे' इति धातुद्वयोर्लिटि, थलि रूपाऽभावः। अनयोरात्मनेपदित्वात्। 'भ्रस्ज्' धातोर्लिटि थलि रूपाणि—

[5]पाकार्थकात्—'भ्रस्ज्' धातोर्लिटः सिपस्थलि "भ्रस्जो रोपधयोररमन्यतरस्याम्" इति पाक्षिके रमि "लिटि धातोरनभ्यासस्य"

१ लेजाना। २ दूहना। ३ जानना। ४ युद्ध करना। ५ भूनना, पकाना।

इत्यनेन द्वित्वे, हलादिशेषे, जश्त्वे, भारद्वाजनियमाद्वैकल्पिके इडागमेऽनुबन्धलोपे 'बभर्जिथ' इति प्रथमं रूपम्। इडभावपक्षे—"व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-च्छशां षः" इति सूत्रेण षत्वे "ष्टुना ष्टुः" इत्यनेन ष्टुत्वे 'बभर्ष्ठ' इति द्वितीयम्। रमोऽभावपक्षे—द्वित्वे, सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे च कृते "उरत्" इति सूत्रेणात्वे, रपरे, हलादिशेषे, जश्त्वे, वैकल्पिके इटि, सस्य श्चुत्वेन शकारे तस्य जश्त्वेन जकारे 'बभ्रज्जिथ' इति तृतीयम्। इड्मोरभावे सति "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यनेन सकारस्य लोपे षत्वे, ष्टुत्वे 'बभ्रष्ठ' इति चतुर्थम्। एवङ्क्रमेण चत्वारि रूपाणि भवन्ति।

'मस्ज' धातोर्लिटि, थलि रूपाणि—

[1]शुद्ध्यर्थकात्—'मस्ज'धातोर्लिटः सिपस्थलि धातुद्वित्वे, हलादिशेषे 'म+मस्ज्+थ' इति जाते "मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः" इति वार्तिकबलात् "मस्जिनशोर्झलि" इति सूत्रेण सकारात्परे नुमि, अनुबन्धलोपे 'म+मस+न्+ज+थ' इति भूते "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यनेन सकारस्य लोपे 'म+मन्+ज्+थ' इति भूते "चोः कुः" इत्यनेन जकारस्य कुत्वेन गकारे "खरि च" इत्यनेन चर्त्वेन गकारस्य ककारे, नस्यानुस्वारे, परसवर्णे च 'ममङ्क्थ' इति सिद्धम्। पक्षे—"ऋतो भारद्वाजस्य" इत्यनेन इटि, झलादित्वाभावाद्-नुमभावे "स्तोः श्चुना श्चुः" इति सूत्रेण सकारस्य श्चुत्वेन शकारे "झलां जश् झशि" इत्यनेन शकारस्य जकारे च कृते सति 'ममज्जिथ' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

अमुचत्।

[2]मोचनार्थकात्—'मुच्'धातोर्लुङि, प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, अनुबन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेनेकारस्य लोपेऽटि, च्लौ "पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु" इति सूत्रेण च्लेरङि 'अमुचत्' इति रूपं सिद्धम्।

---

१ शुद्ध होना या डूबना। २ छोड़ना।

अमुक्त।

आत्मनेपदे—लुङ'स्त' प्रत्ययेऽटि, च्लौ, च्लेः सिचि, इचो लोपे "झलो झलि" इति सूत्रेण सकारस्य लोपे "चोः कुः" इत्यनेन चकारस्य ककारे 'अमुक्त' इति रूपं सिद्धम्।

असिचत्।

'षिच—[1]क्षरणे' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङ-'स्तिप्'प्रत्ययेऽनुवन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेन इकारस्य लोपेऽटि "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ "लिपि-सिचि-ह्वश्च" इति सूत्रेण च्लेरङि, तस्य ङित्वाद्गुणाभावे 'असिचत्' इति रूपं सिद्धम्।

असिक्त।

आत्मनेपदे—सिचो लुङ'स्त'प्रत्ययेऽटि "च्लि लुङि" इति सूत्रेण च्लौ "आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्" इत्यनेन पाक्षिके च्लेरङि 'असिचत' इति सिद्धम्।

च्लेरङोऽभावे—च्लेः सिचि, इचो लोपे "झलो झलि" इत्यनेन सकारस्य लोपे "चोः कुः" इत्यनेन चकारस्य कुत्वेन ककारे ऽडागमेऽनुवन्धलोपे 'असिक्त' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

अमृक्षत्।

'मृश—[2]आमर्शने' [आमर्शनं स्पर्शः] इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङः स्थाने 'तिप्'प्रत्ययेऽनुवन्धलोपे "इतश्च" इति सूत्रेण इकारलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेण अड्यनुवन्धलोपे, च्लौ, च्लेः क्सादेशं वाधित्वा "स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः" इति वार्तिकेन पाक्षिके सिचि, ईटि "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" इति सूत्रेणाऽमि, यणि, "वद-व्रज-हलन्तस्याचः" इति सूत्रेण वृद्धौ "व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-

---

१ सींचना। २ स्पर्श करना।

च्छशां षः" इति सूत्रेण शकारस्य षत्वे तस्य "षढोः कः सि" इत्यनेन कत्वे "आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रेण सकारस्य षत्वे, क्षत्वे 'अम्राक्षीत्' इति। अमोऽभावपक्षे—'अमृश् + स् + ई + त्' इति स्थिते, वृद्धौ, रपरे, षत्वादिकार्ये च कृते सति 'अमार्क्षीत्' इति। सिचोऽभावपक्षे—"शल इगुपधादनिटः क्सः" इत्यनेन च्लेः क्शादेशे, शकारस्य षत्वे, कत्वे, सस्य षत्वे, संयोगे क्षत्वे 'अमृक्षत्' इति त्रीणि रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

अकृक्षत्।

'कृष—[1] विलेखने' इत्यस्माद्धातोर्लुङस्तिप्'प्रत्यये "इतश्च" इत्यनेन इकारलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेण अटि, अनुबन्धलोपे च्लौ "शल इगुपधादनिटः क्सः" इत्यनेन च्लेः क्सादेशं बाधित्वा "स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः" इति वार्तिकेन पाक्षिके च्लेः सिचि, इचो लोपे "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इत्यनेन ईटि "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनाऽमि कृते "इको यणचि" इत्यनेन यणि "वद-व्रज-हलन्तस्याचः" इत्यनेन वृद्धौ कृतायां "षढोः कः सि" इत्यनेन षकारस्य ककारे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सिचः सकारस्य षकारे 'अक्राक्षीत्' इति सिद्ध्यति।

अमोऽभावपक्षे—वृद्धौ, रपरे 'अकार्क्षीत्' इति।

सिचोऽभावे—"शल इगुपधादनिटः क्सः" इति सूत्रेण च्लेः क्सादेशेऽनुबन्धलोपे, तिप इकारलोपेऽटि, षस्य कत्वे, षत्वे, संयोगे क्षत्वे च कृते 'अकृक्षत्' इति त्रीणि रूपाणि निष्पन्नानि।

प्र० [५] [2] चिकीर्षति।

कर्तुमिच्छतीति विग्रहे 'कृ' धातोः "धातोः कर्मणः समान-कर्तृकादिच्छायां वा" इति सूत्रेण 'सन्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति सूत्रेणेण्निषेधे "अज्झनगमां सनि" इत्यनेन

१ [हल] जोतना। २ करना चाहता है।

दीर्घे "इको झल्" इत्यनेन सनः कित्त्वाद्गुणाभावे "ॠत इद्धातोः" इत्यनेन इत्वे रपरे 'किर्×स' इति स्थिते 'सन्यङोः' इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससञ्ज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेन रेफस्य लोपे "कुहोश्चुः" इति चुत्वेन ककारस्य चकारे "हलि च" इत्यनेन दीर्घे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षत्वे 'चिकीर्ष' इति भूते, ततः "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसञ्ज्ञायां, धातुत्वाल्लटि, लटः स्थाने तिपि "कर्त्तरि शप्" इति सूत्रेण शपि, शकार-पकारयोर्लोपे "अतो गुणे" इति सूत्रेण पररूपे च सति 'चिकीर्षति' इति रूपं सिद्धम्।

[1]राजीयति।

आत्मानं राजानमिच्छति—इत्यर्थे "सुप आत्मनः क्यच्" इति सूत्रेण 'क्यच्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'राजन्+अम्+य' इति स्थिते "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेनामो लुकि 'राजन्+य' इति स्थिते "नः क्ये" इति सूत्रेण 'राजन्' इत्यस्य पदत्वात् "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति सूत्रेण नकारस्य लोपे "क्यचि च" इत्यनेनाकारस्येत्त्वे, ततः 'राजीय' इत्यस्य धातुत्वं विधाय लटि, लटः स्थाने तिपि, शप्यनुबन्धलोपे "अतो गुणे" इति सूत्रेण पररूपे च सति 'राजीयति' इति रूपं सिद्धम्।

[2]व्यतिघ्नन्ति।

व्यतिपूर्वात्-'हन्' धातोः क्रियाविनिमयेऽर्थे "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे" इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपदत्वे प्राप्ते "न गतिहिंसार्थेभ्यः" इति सूत्रेण तन्निषेधे, ततो लटि, लटस्तिबादिकार्ये च कृते 'व्यतिघ्नन्ति' इति रूपं साधु।

[3]इज्यते।

'यज' धातोः कर्मणि लटि "भावकर्मणोः" इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपद-

१ अपने लिए राजा चाहता है। २ दूसरों के योग्य हनन करते हैं।
३ यज्ञ किया जाता है।

त्वाल्लट्'स्त' प्रत्यये "टित आत्मनेपदानां टेरे" इति सूत्रेण टेरेत्वे "सार्वधातुके यक्" इत्यनेन 'यक्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "वचि-स्वपि-यजादीनां किति" इत्यनेन सम्प्रसारणे "सम्प्रसारणाच्च" इत्यनेन पूर्वरूपे च कृते 'इज्यते' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]भुग्नः ।

अभोजि—इति विग्रहे 'भुज्' धातोः "निष्ठा" इति सूत्रेण 'क्त' प्रत्यये नत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं "चोः कुः" इति सूत्रेण जकारस्य कुत्वेन गकारे "ओदितश्च" इत्यनेन निष्ठातकारस्य नकारे, ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ विभक्तावनुबन्धलोपे, रुत्वे विसर्गे च सति 'भुग्नः' इति रूपं साधु ।

[2]वराकी ।

वृणीते—इति विग्रहे 'वृङ्'धातोः "जल्प-भिक्ष-कुट्ट-लुण्ठ-वृङः षाकन्" इति सूत्रेण 'षाकन्'प्रत्यये षकार नकारयोरित्सञ्ज्ञायां लोपे च "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण गुणे रपरे च ततो निष्पन्न-'वराक' शब्दात् "षिद्गौरादिभ्यश्च" इत्यनेन ङीषि, अनुबन्धलोपे "यस्येति च" इत्यनेनाऽकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वे सौ, सोर्लुकि च कृते 'वराकी' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[3]वेलाभोक्तुम् ।

'भुज' धातोः "काल-समय-वेलासु तुमुन्" इति सूत्रेण 'तुमुन्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "चोः कुः" इत्यनेन जकारस्य कुत्वेन गकारे "खरि च" इत्यनेन चर्त्त्वेन गकारस्य ककारे "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यनेन गुणे, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां कृतायां सौ विभक्तौ समागतायां "कृन्मेजन्तः" इत्यनेनाव्ययसञ्ज्ञायाम्, "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सुपो लुकि 'वेलाभोक्तुम्' इति रूपं साधु ।

---

१ टेढ़ा । २ दीन (बेचारी) स्त्री । ३ भोजन का समय (है) ।

[१]अपामार्गः ।

अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति विग्रहे—'अप्'—पूर्वक-'मृज'धातोः "हलश्च" इति सूत्रेण 'घञ्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "मृजेर्वृद्धिः" इति सूत्रेण वृद्धौ "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इत्यनेन कुत्वेन जकारस्य गकारे "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति सूत्रेण दीर्घे, ततः प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'अपामार्गः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[२]हात्वा ।

हानमिति विग्रहे गत्यर्थकात् ओकार-इत्सञ्ज्ञक-'हाङ्' धातोः "समान-कर्तृकयोः पूर्वकाले" इति सूत्रेण 'क्त्वा'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्राति-पदिकत्वे, विभक्तिकार्ये च कृते 'हात्वा' इति रूपं सिद्धम् ।

[३]सर्पिषो जानीते ।

'सर्पिषो जानीते' इत्यत्र "षष्ठी" इति सूत्रेण करणत्वाविवक्षायां शेषत्व-विवक्षया षष्ठी 'सर्पिषो जानीते' इत्यस्य सिद्धिः ।

[४]पञ्चगङ्गम् ।

पञ्चानां गङ्गानां समाहार इति लौकिकविग्रहे 'पञ्चन् + आम् + गङ्गा + आम्' इत्यलौकिकविग्रहे च "समाहारे चाऽयमिष्यते" इति वार्तिकबलात् "नदीभिश्च" इति सूत्रेण समासे, प्रातिपदिकसंज्ञात्वेन "सुपो धातुप्राति-पदिकयोः" इत्यनेन सुपोर्लुकि "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्य-नेन नकारस्य लोपे "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते" इत्यनेन 'गङ्गा' इत्यस्यो-पसर्जनत्वात् "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति सूत्रेण ह्रस्वे, एकदेशविकृ-तस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ, अव्ययत्वात् "अव्ययादाप्सुपः" इत्य-नेन सोर्लुकि प्राप्ते, परश्च "नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इति सूत्रेण तन्निषेधे सोरमादेशे पूर्वरूपे च कृते 'पञ्चगङ्गम्' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ चिचिड़ा । २ जाकर । ३ घी के उपाय से प्रवृत्त होता है । ४ पाँच गङ्गाओं का समाहार (सङ्गम) ।

[1]रम्यपथः ।

रम्यः पन्था यस्मिन् देशे स इति विग्रहे समासे "ऋक्पूरब्धूः पथा-मानक्षे" इत्यनेन 'अ' प्रत्यये "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "यचि भम्" इत्यनेन भसञ्ज्ञायां भत्वाद् "नस्तद्धिते" इत्यनेन टिलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वेन विभक्तिकार्ये च कृते 'रम्यपथः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[2]शाराव ओदनः ।

शरावे उद्धृत इति विग्रहे 'शराव'शब्दात् "तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः" इति सूत्रेण 'अण्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "यचि भम्" इति सूत्रेण भसञ्ज्ञायां 'यस्येति च' इति सूत्रेणाकारलोपे "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रेणाऽऽदिवृद्धौ, पुनः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च सति 'शाराव ओदनः' इति रूपस्य सिद्धिः ।

[3]क्षत्रिया ।

क्षत्रियत्वजातिविशिष्टा स्त्री'ति विग्रहे 'क्षत्रिय' शब्दात् "अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे" इति वार्त्तिकेन ङिषोऽभावपक्षे–टापि, अनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यादिना सोर्लुकि च सति 'क्षत्रिया' इति रूपं सिद्धम् ।

१ रमणीय [सीधा] रास्ता वाला देश । २ सिकोरे में निकाला हुआ भात । ३ क्षत्रिय की स्त्री ।

सन् १६३२

प्रश्नाः—

१—हर इह, शिवेहि, उत्थानम्, मनोरथः, रामाय, निर्जरसौ, विश्वपः, एते प्रयोगाः सूत्रनिर्देशेन साधु साधनीयाः । २०

२—सर्वस्याम्, ज्ञानानि, विश्वौहः, युष्माकम्, विबुधः, एतेषां साधनं विधेयम् । २०

३—भवति, अभूत्, गोपायाञ्चकार, एधाञ्चक्रे, जघास, जुहोति, रुणद्धि, कुरुतः, गणयति, एते धात्वर्थनिर्देशेन साधनीयाः । १५

४—पिपठिषति, बोभूयते, पुत्रीयति, देयम्, भिन्नः, प्रकृत्य, एते प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशेन साधनीयाः । १५

५—हरिं भजति, कटे शेते, अधिहरि, राजपुरुषः, चित्रगुः,एषु आद्यद्वये कारकविभक्तिं प्रदर्श्यान्त्येषु विग्रहप्रदर्शनेन साधनं विधेयम् । १५

६—औपगवः, वैयाकरणाः, गोमयम्, दण्डी, कुतः, युवतिः—एते सूत्रनिर्देशेन साधनीयाः । १५

उत्तराणि—

प्र० [१] [1]हर इह ।

'हरे + इह' इत्यवस्थायाम्, "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेणायादेशे 'हर् + अय् + इह' इति स्थिते "लोपः शाकल्यस्य"इति सूत्रेण वैकल्पिके यकारस्य लोपे 'हर् + इह' इति भूते "आद्गुणः" इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते तम्प्रबाध्य "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रेण "आद्गुणः" इत्येतद्दृष्ट्या "लोपः शाकल्यस्य" इत्यस्यासिद्धत्वाद्गुणाभावे 'हर इह' इति रूपं सिद्धम् । यलोपाभावपक्षे—'हरयिह' इति द्वे रूपे सिद्धे ।

शिवेहि ।

असौ प्रयोगः (२) द्वितीयपृष्ठे द्रष्टव्यः ।

---

१ हे हरि ! यहाँ (आओ) ।

उत्थानम् ।

अस्योत्तरं (१४) चतुर्दश–पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

[1]मनोरथः ।

'मनस्+रथः' इति दशायां "ससजुषो रुः" इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वे कृते "हशि च" इत्यनेन रोरुत्वे प्राप्ते "रोरि" इत्यनेन रकारस्य लोपे च प्राप्ते "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इति सूत्रेण परत्वाद् "रोरी"ति लोपे प्राप्ते "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रसहकारात् "रोरी" त्यस्यासिद्धत्वाद् "हशि च" इत्यनेन रकारस्योत्वे कृते "आद्गुणः" इत्यनेन गुणे 'मनोरथः' इति रूपं साधु ।

रामाय ।

[2]'राम'* शब्दस्य "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिक-सञ्ज्ञायां प्रातिपदिकत्वाच्चतुर्थ्येकवचने 'ङे' विभक्तौ 'राम+ङे' इत्यवस्थायां "ङेर्यः"इति सूत्रेण 'ङे'–इत्यस्य स्थाने यादेशे राम+य' इति जाते, नन्वत्र 'ङे' इत्यस्य स्थाने यो हि यादेशः, तस्मिन् सुप्त्वं न स्यात्तर्हि सुप्त्वाभावात् "सुपि च" इति सूत्रेण दीर्घोऽपि न स्यादिति चेन्न, "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" इत्यनेन स्थानिवद्भावे ङेवृत्तिसुप्त्वधर्ममादाय "सुपि च" इति सूत्रेण यरूपे यञादौ सुपि परे मकारोत्तरवर्तिनाऽकारस्य दीर्घे 'रामाय' इति रूपं साधु ।

---

* अव्युत्पत्तिपक्षे—"अर्थवत्"-इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, व्युत्पत्तिपक्षे-रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे 'रमु-क्रीडायाम्' इत्यस्माद्धातोः "हलश्च" इत्यधिकरणे,"घञ' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रेणाऽऽदिवृद्धौ 'कृत्तद्धितसमासाश्च" इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा बोद्धया ।

---

१ इच्छा । २ भगवान् श्रीरामचन्द्र जी ।

निर्जरसौ ।

[१]'निर्जर' शब्दस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाम्, 'औ' विभक्तौ समागतायां "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण 'निर्जर' इत्यत्र 'जर'शब्दस्य जरसादेशे 'निर्जरसौ' इति रूपं निष्पन्नम् ।

ननु 'निर्जर'-इत्यत्र 'जरा' शब्दस्याभावात्कथं जरसादेश इति वाच्यम्, "पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य" इति परिभाषाबलात्-तदन्तस्यापि ग्रहणात्, "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति परिभाषया यद्वा "छिन्नेऽपि पुच्छे श्वा श्वैव नाऽश्वो न गर्दभः" इति न्यायाच्च ।

जरसादेशाभावपक्षे—'निर्जर + औ' इत्यवस्थायां "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते "नादिचि" इत्यनेन निषेधे "वृद्धिरेचि" इत्यनेन वृद्धौ 'निर्जरौ' इति च रूपं सिद्धम् ।

विश्वपः ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[२]'विश्वपा'शब्दस्य द्वितीयाबहुवचने 'शस्' विभक्तौ अनुबन्धलोपे 'विश्वपा + अस्' इति जाते "सुडनपुंसकस्य" इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसञ्ज्ञायां "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इत्यनेन पदसञ्ज्ञायां "यचि भम्" इत्यनेन भसञ्ज्ञायां च प्राप्तायां "द्वयोर्मध्ये कतरेण भाव्यम्" इत्याशङ्कायाम्—"आकडारादेका संज्ञा" इत्यनेन परत्वादनवकाशत्वाच्च "यचि भम्" इत्यनेन भसञ्ज्ञायाम्, "अलोऽन्त्यस्य" इति सहकारेण "आतो धातोः" इत्यनेन आकारस्य लोपे "ससजुषो रुः" इत्यनेन सकारस्य रुत्वे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन रकारस्य विसर्गे 'विश्वपः' इति रूपं सिद्धम् ।

प्र० [२] सर्वस्याम् ।

अस्य साधनप्रकारः (१६) पृष्ठे द्रष्टव्यः

---

१ देवता । २ विश्व [संसार] का पालन करने वाले विष्णु भगवान् ।

ज्ञानानि ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[1] 'ज्ञान' शब्दात्प्रथमाबहुवचने जसि विभक्तौ "**जश्शसोः शिः**" इति सूत्रेण जसः स्थाने श्यादेशेऽनुबन्धलोपे "**शि सर्वनामस्थानम्**" इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां "**मिदचोऽन्त्यात्परः**" इति सूत्रबलात् "**नपुंसकस्य झलचः**" इति सूत्रेण अन्तावयवे नुमागमेऽनुबन्धलोपे 'ज्ञान + न् + इ' इत्यवस्थायां "**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ**" इत्यनेनोपधादीर्घे च कृते '**ज्ञानानि**' इति रूपं साधु ।

विश्वौहः ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[2] 'विश्ववाह्' शब्दात् शसि विभक्तावनुबन्धलोपे "**यचि भम्**" इति सूत्रेण भसञ्ज्ञायां "**वाह ऊठ्**" इत्यनेन 'वाह' इत्यत्र वकारस्य ऊठि, सम्प्रसारणेऽनुबन्धलोपे 'विश्व + ऊ + आह्' इति स्थिते "**सम्प्रसारणाच्च**" इत्यनेन सम्प्रसारणे 'विश्व + ऊह् + अस्' इति भूते '**एत्येधत्यूठ्सु**" इति सूत्रेण वृद्धौ, रुत्वे विसर्गे च कृते '**विश्वौहः**' इति रूपं सिद्धम् ।

युष्माकम् ।

अस्योत्तरं (१७) पृष्ठेऽनुप्रेक्षणीयम् ।

[3] विबुधः ।

'वि–पूर्वात्–बुध्' धातोः "**इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः**" इति सूत्रेण 'क'-प्रत्यये कित्वाद्गुणनिषेधे, प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते '**विबुधः**' इति रूपं साधु ।

प्र० [३] भवति ।

'भू'–सत्तायाम्' इत्यस्माद्धातोः "**भूवादयो धातवः**" इत्यनेन 'भू'-इत्यस्य धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वात् "**वर्तमाने लट्**" इत्यनेन लटि, अनुबन्धलोपे, तस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने "**तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-**

१ ज्ञान । २ विश्वम्भरभगवान् । ३ विशिष्ट (योग्य) पण्डित ।

वस्-मस्-ता-ऽऽतां-झ-थासाथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इत्यनेन 'तिप्'-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "तिङ्शित्सार्वधातुकम्" इति सूत्रेण तिपः सार्वधातुकसञ्ज्ञायां "भूसुवोस्तिङि" इत्यनेन गुणनिषेधे "कर्त्तरि शप्" इत्यनेन शपि अनुबन्धलोपे, शपः सार्वधातुकसंज्ञायां "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे "एचोऽयवायावः" इत्यनेनावादेशे च कृते 'भवति' इति रूपं सिद्धम्।

अभूत्।

अस्योत्तरं (६) पृष्ठे कृतं राजते।

गोपायाञ्चकार।

'गुपू—[1]रक्षणे' इत्यस्माद्धातोः "गुपू-धूप-विच्छि-पणि-पनिभ्य आयः" इति सूत्रेण 'आय'प्रत्यये, तस्यार्धधातुकत्वात् "पुगन्तलघूपधस्य च" इति सूत्रेण गुणे कृते 'गोपाय' इति जाते "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वात् "परोक्षे लिट्" इत्यनेन लिटि "कृदतिङ्" इति कृत्संज्ञायाम्, ततो 'गोपाय' इत्यस्यानेकाच्त्वात् "कास्यनेकाच आम्वक्तव्यः" इति वार्त्तिकेन आमि 'गोपाय×आम्×लिट्' इति स्थिते "अतो लोपः" इत्यनेनाकारस्य लोपे 'गोपाय्×आम्×लिट्' इति स्थिते "हलन्त्यम्" इत्यनेनामो मकारस्येत्सञ्ज्ञायां "तस्य लोपः" इत्यनेन लोपे च प्राप्ते, लिटि आस्कासोराम्विधानान्मकारस्येत्वाभावेन लोपाभावे "आमः" इत्येन लिटो लुकि 'गोपायाम्' इति जाते, लिटः कृत्त्वात् "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति प्रत्ययलक्षणेन 'गोपायाम्' इत्यस्य कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ "कृन्मेजन्तः" इत्यनेनाऽव्ययसञ्ज्ञायाम् "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सोर्लुकि, ततः "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इति सूत्रेण लिट्परककृञोऽनुप्रयोगे, लिटस्तिपि, तिपो णलि-अनुबन्धलोपे 'गोपायाम्×कृ×अ' इति स्थिते "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन

[1] पालन करना।

कृञो द्वित्वे 'गोपायाम्+कृ+कृ+अ' इति भूते "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेन पूर्वस्य कृञोऽभ्याससञ्ज्ञायाम्, "उरत्" इत्यनेनाभ्यास-ऋकारस्य अकारे "उरण् रपरः" इत्यनेन रपरे 'गोपायाम्×कर्×कृ×अ' इति स्थितौ "हलादिः शेषः" इति सूत्रेण रकारस्य लोपे "कुहोश्चुः" इत्यनेन अभ्यास-ककारस्य चुत्वेन चकारे "मोऽनुस्वारः" इति सूत्रेण मकारस्यानुस्वारे "वा पदान्तस्य" इति सूत्रेण पाक्षिकेऽनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारे "अचोञ्णिति" इत्यनेन वृद्धौ "उरण् रपरः" इत्यनेन रपरे च कृते 'गोपायाञ्चकार' इति रूपं साधूपपन्नम् ।

एधाञ्चक्रे ।

'एध-[1]वृद्धौ' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इति सूत्रेण लिटि "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः" इत्यनेन आमि "आमः" इत्यनेन लिटो लोपे 'एध×आम्' इति जाते "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यनेन लिट्परकृप्रयोगे 'एधाम्+कृ×लिट्' इति भूते, परगामिनि क्रियाफले कृञः परस्मैपदे प्राप्ते "आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य" इत्यनेनाऽऽत्मनेपदत्वात् 'त' प्रत्यये "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इत्यनेन तकारस्यैशादेशेऽनुबन्धलोपे 'एधाम्+कृ+ए' इति स्थिते "असंयोगाल्लिट् कित्" इत्यनेन कित्त्वाद्गुणाभावे द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते "द्विर्वचनेऽचि" इति सूत्रेण तन्निषेधे, ततो "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे 'एधाम्×कृ×कृ×ए' इत्यवस्थायाम्, "उरत्" इत्यनेनाभ्यास-'कृ'-इत्यस्य ऋकारस्य स्थानेऽकारे, रपरे च कृते "हलादिः शेषः" इति सूत्रेण हलो लोपे 'एधाम्×क×कृ×ए' इति जाते "कुहोश्चुः" इति सूत्रेण अभ्यासककारस्य चुत्वेन चकारे, मकारस्य "मोऽनुस्वारः" इत्यनेनानुस्वारे "वा पदान्तस्य" इत्यनेन पाक्षिकेऽनुस्वारस्य परसवर्णे ञकारे "इको यणचि" इत्यनेन यणि 'एधाञ्चक्रे' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ वृद्धि का अर्थ उन्नति या बढ़ना है ।

जघास।

'अद—[1]भक्षणे' इत्यस्माद्धातोर्लिटि विवक्षिते "**लिट्यन्यतरस्याम्**" इति सूत्रेण घस्लादेशेऽनुबन्धलोपे, ततो लिटि, तिपि, तिपो णलि "**लिटि धातोरनभ्यासस्य**" इत्यनेन द्वित्वे "**पूर्वोऽभ्यासः**" इत्यनेनाभ्याससंज्ञायां "**हलादिः शेषः**" इत्यनेन हलो लोपे "**कुहोश्चुः**" इत्यनेन घस्य झकारे "**अभ्यासे चर्च**" इत्यनेन जकारे "**अत उपधायाः**" इत्यनेन वृद्धौ 'जघास' इति रूपस्य सिद्धिः।

जुहोति।

'हु—[2]दानाऽऽदनयोः' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटस्तिपि, शपि "**जुहोत्यादिभ्यः श्लुः**" इति सूत्रेण शपः श्लौ "**श्लौ**" इति सूत्रेण द्वित्वेऽभ्यासत्वे "**कुहोश्चुः**" इत्यनेन हकारस्य चुत्वेन झकारे "**अभ्यासे चर्च**" इत्यनेन झकारस्य जकारे "**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**" इत्यनेन गुणे च कृते 'जुहोति' इति रूपं सम्पन्नम्।

रुणद्धि।

'रुधिर्—[3]आवरणे' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटस्तिपि, नित्यत्वात् "**पुगन्तलघूपधस्य च**" इति सूत्रेण गुणं वाधित्वा "**रुधादिभ्यः श्नम्**" इति सूत्रेण श्नम्यनुबन्धलोपे "**झषस्तथोर्धोऽधः**" इति सूत्रेण तकारस्य धकारे "**झलां जश् झशि**" इति सूत्रेण धकारस्य जश्त्वेन तकारे "**अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि**" इति सूत्रेण नकारस्य णत्वे 'रुणद्धि' इति रूपं साधु।

कुरुतः।

'डु कृञ्—[4]करणे' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटः स्थाने तसि "**तनादिकृञ्भ्य उः**" इति सूत्रेण 'उ'प्रत्यये 'कृ+उ+तस्' इति दशायां "**सार्वधातुकार्धधातुकयोः**" इति सूत्रेण गुणे रपरे च '**अत उत्सार्वधातुके**" इत्यनेन उत्वे रुत्वे विसर्गे च कृते 'कुरुतः' इति रूपं सिद्धम्।

---

१ खाना। २ होम करना, खाना या लेना। ३ रोकना। ४ करना।

गणयति ।

'गण—[1]सङ्ख्याने' इत्यस्माद्धातोश्चुरादित्वाण्णिचि, तस्याऽर्धधातुकत्वात् "**अतो लोपः**" इति सूत्रेणाकारस्य लोपे "**अत उपधायाः**" इत्यनेनोपधावृद्धौ प्राप्तायाम्, "**अचः परस्मिन्पूर्वविधौ**" इत्यनेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्तदभावे, ततः "**सनाद्यन्ता धातवः**" इत्यनेन धातुत्वाल्लटि तस्य स्थाने तिपि, शपि, गुणे, अयादेशे च सति '**गणयति**' इति रूपं सिद्धम् ।

प्र० [४] [2]पिपठिषति ।

पठितुमिच्छतीति विग्रहे 'पठ्' धातोः "**धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा**" इति सूत्रेण 'सन्'प्रत्यये "**आर्धधातुकस्येड्वलादेः**" इति सूत्रेण इडागमे "**सन्यङोः**" इति सूत्रेण द्वित्वे "**पूर्वोऽभ्यासः**" इत्यनेनाभ्याससंज्ञायां "**हलादिः शेषः**" इत्यनेन लोपे "**सन्यतः**" इति सूत्रेण इत्वे "**आदेशप्रत्यययोः**" इति सूत्रेण षत्वे 'पिपठिष' इति स्थिते, तस्य सन्नन्तत्वात् "**सनाद्यन्ता धातवः**" इत्यनेन धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वाल्लटि, तिपि, शपि, पररूपे च कृते '**पिपठिषति**' इति रूपमुपपन्नम् ।

[3]बोभूयते ।

पुनः पुनरतिशयेन वा भवतीति विग्रहे 'भू' धातोः "**धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्**" इति सूत्रेण 'यङ्' प्रत्यये "**सन्यङोः**" इति सूत्रेण द्वित्वेऽभ्यासत्वे "**गुणो यङ्लुकोः**" इत्यनेनाभ्यासस्य गुणे, जश्त्वे 'बोभूय' इति जाते, तस्य "**सनाद्यन्ता धातवः**" इति सूत्रेण धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वाल्लटि, ङित्वादात्मनेपदे, ततो लटः स्थाने 'त' प्रत्यये, "**कर्त्तरि शप्**" इति सूत्रेण शप्यनुबन्धलोपे, पररूपे च कृते "**टित**

---

१ गिनना । २ पढ़ने की इच्छा करता है । ३ बार बार, या अधिक होता है ।

आत्मनेपदानां टेरे" इत्यनेन टेरेत्वे च सति 'बोभूयते' इति रूपस्य सिद्धिः ।

[1]पुत्रीयति ।

आत्मनः पुत्रमिच्छतीति विग्रहे 'पुत्र×अम्' इति सुबन्तात् "सुप आत्मनः क्यच्" इति सूत्रेण 'क्यच्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण 'पुत्र×अम्×य' इत्यस्य धातुसंज्ञायां "सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः" इति सूत्रेण अमो लुकि 'पुत्र×य' इति स्थिते "क्यचि च" इति सूत्रेण अकारस्य ईत्वे 'पुत्रीय' इति भूते "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि, लटः स्थाने तिपि, शपि "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे च कृते 'पुत्रीयति' इति रूपं साधु ।

[2]देयम् ।

दातुमर्हमिति विग्रहे 'दा'धातोः "अचो यत्" इति सूत्रेण 'यत्'-प्रत्यये "ईद्यति" इति सूत्रेण आकारस्य ईकारे "सार्वधातुकार्धधातु-कयोः" इति सूत्रेण गुणे, ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, सोरमादेशे पूर्वरूपे च कृते 'देयम्' इति रूपं सिद्धम् ।

[3]भिन्नः ।

अभेदि—इति विग्रहे 'भिदिर्–विदारणे' इत्यस्माद्धातोः "रदाभ्यां निष्ठातो नः" इति सूत्रेण दकारस्य प्रत्ययतकारस्य च नकारे 'क्त' प्रत्ययस्य कित्वात् "क्ङिति च" इति सूत्रेण गुणनिषेधे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'भिन्नः' इति रूपं साधु ।

[4]प्रकृत्य ।

प्र–पूर्वात्-'कृ'धातोः "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा" इति सूत्रेण 'क्त्वा' प्रत्यये, तस्य स्थाने "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" इति

१ अपने लिये पुत्र चाहता है । २ देने योग्य । ३ भिन्न । ४ आरम्भ करके ।

सूत्रेण क्त्वो ल्यबादेशेऽनुबन्धलोपे "ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्" इति सूत्रेण तुकि—अनुबन्धलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वादिकार्ये च सति 'प्रकृत्य' इति रूपं साधु ।

प्र० [५] [१]हरिं भजति ।

'हरिं भजति' अत्र भजनक्रियया सम्बन्धुं देवदत्तादिकर्तुरत्यन्तेच्छाविषयीभूतस्य हरेः "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञायां "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रेण द्वितीया 'हरिं भजति' इत्यस्य सिद्धिः ।

[२]कटे शेते ।

'कटे शेते' इत्यत्र "आधारोऽधिकरणम्" इति सूत्रेण कटस्याधिकरणसंज्ञायां "सप्तम्यधिकरणे च" इति सूत्रेण सप्तमी 'कटे शेते' इत्यस्य सिद्धिः ।

[३]अधिहरि ।

हरौ इति, इति लौकिकविग्रहे 'हरि + ङि + अधि' इत्यलौकिकविग्रहे च 'अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्य-र्थाभावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्या-ऽन्तवचनेषु" इति सूत्रेणाऽव्ययीभावसमासे, समासविधायकसूत्रेऽव्ययमित्यस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'अधि' इत्यव्ययस्य "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेनोपसर्जनत्वात् "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन पूर्वप्रयोगे, "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ "अव्ययीभावश्च" इत्यनेनाव्ययसंज्ञायाम्, "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सोर्लुकि 'अधिहरि' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[४]राजपुरुषः ।

राज्ञः पुरुषः, इति लौकिकविग्रहे, 'राजन् + ङस् + पुरुष + सु' इत्यलौ-

---

१ हरि को भजता है । २ चटाई पर सोता है । ३ हरि में ।
४ राजा का पुरुष ।

क्किविग्रहे "षष्ठी" इति सूत्रेण षष्ठीसमासे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नकारस्य लोपे, ततः 'राजपुरुष' इति समुदायात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते 'राजपुरुषः' इति रूपं सिद्धम् ।

चित्रगुः ।

अस्य साधनप्रकारः (११) पृष्ठेऽवलोकनीयः ।

प्र० [६] [1]औपगवः ।

उपगोरपत्यमिति विग्रहे षष्ठयन्त—'उपगु'शब्दात् "तस्यापत्यम्" इति सूत्रेण 'अण्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इति सूत्रेण सुपो लुकि "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रेणाऽऽदिवृद्धौ "अचो ञ्णिति" इति सूत्रेण वृद्धिं बाधित्वा "ओर्गुणः" इति सूत्रेण गुणे, ततः निष्पन्न-'औपगव'शब्दात्पुनः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'औपगवः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[2]वैयाकरणः ।

व्याकरणमधीते वेद वेति विग्रहे 'व्याकरण' शब्दात् "तदधीते तद्वेद" इति सूत्रेण 'अण्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्" इति सूत्रेण यकारात्पूर्वमैजागमेऽनुबन्धलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'वैयाकरणः' इति रूपं साधु ।

[3]गोमयम् ।

गोर्विकारः पुरीषमित्यर्थे षष्ठयन्तात् 'गो'शब्दात् "गोश्च पुरीषे" इत्यनेन 'मयट्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुब्लुकि, प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ स्वादिकार्ये च सति 'गोमयम्' इति रूपस्य सिद्धिः ।

---

१ उपगु का पुत्र । २ व्याकरण शास्त्र का पढ़ने वाला, या व्याकरण का जानकार । ३ गोबर ।

[1]दण्डी ।

दण्डोऽस्यास्तीति विग्रहे 'दण्ड' शब्दात् **"अत इनिठनौ"** इत्यनेन 'इनि'-प्रत्यये **"यस्येति च"** इत्यनेनाकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वे, सौ, दीर्घे **"नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य"** इत्यनेन नकारस्य लोपे **"हल्ङ्याब्भ्यः-"** इत्यादिना सोर्लुकि च कृते **'दण्डी'** इति रूपं साधु ।

[2]कुतः ।

कस्मादिति विग्रहे पञ्चम्यन्त-'किम्'शब्दात् **"पञ्चम्यास्तसिल्"** इत्यनेन 'तसिल्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुकि **"कुतिहोः"** इति सूत्रेण किमः 'कु' इत्यादेशे, ततः पुनः प्रातिपदित्वे सौ अव्ययत्वात् **"अव्ययादाप्सुपः"** इत्यनेन सोर्लुकि, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च सति **'कुतः'** इति रूपं सिद्धम् ।

युवतिः ।

अस्योत्तरं (१३) पृष्ठेऽवलोकनीयम् ।

सन् १९३३

प्रश्नाः—

१—हर इह । गो अग्रम् । पुंस्कोकिलः । देवायिह । सर्वेषाम् । हरेः । क्रोष्टुः । एते प्रयोगाः साधु साध्यन्ताम् । २१

२—तिस्रः । वारीणाम् । राज्ञः । पन्थाः । एतेषां साधनं विधेयम् । १०

३—भूयात् । आतिष्ट । कामयाञ्चक्रे । विदाङ्करोतु । नत्स्यति । अरतम्भीत् । अजीगणत् । एते प्रयोगा धात्वर्थनिर्देशपुरस्सरं साधनीयाः । २१

---

१ दण्डवाला । २ कहाँ से ।

४—चिकीर्षति । शिष्यः । ग्रामः । सुपानः । शयित्वा । विग्रहपुरस्सरं साधनप्रकारः प्रदर्शनीयः । १५

५—उपराजम् । पञ्चगवम् । दीर्घसक्थः । प्राध्वो रथः । एतेषां विग्रहप्रदर्शनपुरस्सरं साधनं प्रदर्श्यताम् । १२

६—राजन्यः । यौवतम् । राष्ट्रियः । तर्हि । एता । वृषली । मत्सी । एते प्रयोगाः सविग्रहं साध्यन्ताम् । २१

उत्तराणि—

प्र० [१] हर इह ।

अस्य साधनं (२७) पृष्ठे कृतं मया ।

[1]गो अग्रम् ।

'गो + अग्रम्' इत्यवस्थायाम् **"एचोऽयवायावः"** इति सूत्रेणावादेशे प्राप्ते तं बाधित्वा **"एङः पदान्तादति"** इत्यनेन पूर्वरूपे प्राप्ते तमपि ऽबाध्य **"सर्वत्र विभाषा गोः"** इति सूत्रेण वैकल्पिके प्रकृतिभावे **'गो अग्रम्'** इति रूपं सिद्धम् । पक्षे-पूर्वरूपे **'गोऽग्रम्'** इति द्वे रूपे निष्पन्ने ।

[2]पुंस्कोकिलः ।

'पुम् + कोकिलः' इत्यवस्थायां **"पुमः खय्यम्परे"** इति सूत्रेण पुमो मकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे 'पुर् + कोकिलः' इति स्थिते **'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा"** इत्यनेन पकारोत्तरवर्तिन उकारस्यानुनासिकत्वे, 'पुँर्+कोकिलः' इति भूते **"खरवसानयोर्विसर्जनीयः"** इत्यनेन रेफस्य विसर्गे **"सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः"** इति वार्तिकेन विसर्गस्य स्थाने सकारे **'पुँस्कोकिलः'** इति । अनुनासिकाभावपक्षे-**"अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः"** इत्यनेनानुस्वारागमे 'पुंर् + कोकिलः' इति स्थिते रेफस्य विसर्गे सकारे च कृते **'पुंस्कोकिलः'** इति द्वे रूपे सिद्धे ।

---

१ गौ के आगे, या गौ का अग्रभाग । २ नर—कोकिल [कोयल] ।

[1]देवायिह ।

'देवास् + इह' इति दशायां "**ससजुषो रुः**" इति सूत्रेण रुत्वेऽनुबन्धलोपे 'देवार् + इह' इति भूते "**भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि**" इति सूत्रेण यादेशे 'देवाय् + इह' इति भूते "**लोपः शाकल्यस्य**" इति सूत्रेण वैकल्पिके यकारस्य लोपे '**देवा इह**' इति । यलोपाभावपक्षे—'**देवायिह**' इति च रूपद्वयं सिद्धम् ।

सर्वेषाम् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक-[2]'सर्व'शब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि विभक्तौ "**आमि सर्वनाम्नः सुट्**" इति सूत्रेण सुडागमेऽनुबन्धलोपे 'सर्व + स्+आम्' इति जाते "**बहुवचने झल्येत्**" इत्यनेन एत्वे "**आदेशप्रत्यययोः**" इति सूत्रेण षत्वे च कृते '**सर्वेषाम्**' इति रूपं सिद्धम् ।

हरेः ।

प्रातिपदिकत्वात्–[3]'हरि'शब्दस्य पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने ङसि विभक्तावनुबन्धलोपे 'हरि + अस्' इति स्थिते "**शेषो घ्यसखि**" इति सूत्रेण घिसंज्ञायां "**घेर्ङिति**" इति सूत्रेण गुणे "**ङसिङसोश्च**" इति सूत्रेण पूर्वरूपे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते '**हरेः**' इति रूपं साधु ।

क्रोष्टुः ।

प्रातिपदिकत्वात्–'क्रोष्टु'शब्दस्य पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तावनुबन्धलोपे 'क्रोष्टु + अस्' इति स्थिते "**विभाषा तृतीयादिष्वचि**" इति सूत्रेण पाक्षिके 'क्रोष्टु'शब्दस्य तृज्वद्भावे कृते 'क्रोष्टृ + अस्' इति जाते "**ऋत उत्**" इति सूत्रेण उदेकादेशे, रपरत्वे च "**रात्सस्य**" इत्यनेन सकारस्य लोपे, रेफस्य विसर्गे '**क्रोष्टुः**' इति रूपं सिद्धम् । तृज्वद्भावाऽभावपक्षे–"**घेर्ङिति**" इति सूत्रेण गुणे "**ङसिङसोश्च**" इत्यनेन पूर्वरूपे, रुत्वविसर्गयोश्च सतोः '**क्रोष्टोः**' इति च रूपद्वयं सिद्धम् ।

---

१ देवता यहाँ हैं । २ सब । ३ पापहर्त्ता भगवान् ।

प्र० [२] तिस्रः।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात्—[१]'त्रि'शब्दाज्जसि विभक्तावनुबन्धलोपे "त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ" इति सूत्रेण तिस्रादेशे 'तिसृ+अस्' इति जाते "इको यणचि" इति सूत्रेण यणि प्राप्ते तम्प्रबाध्य "ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तमपि प्रबाध्य "अचि र ऋतः" इति सूत्रेण ऋकारस्य रेफादेशे, रुत्वे विसर्गे च कृते 'तिस्रः' इति रूपं सिद्धम्।

वारीणाम्।

प्रातिपदिकत्वात्—[२]'वारि'शब्दात् 'आम्' विभक्तौ समागतायां सत्यां परत्वात् "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इति सूत्रेण नुटं पूर्वविप्रतिषेधात्तृज्वद्भावं च बाधित्वा "इकोऽचि विभक्तौ" इति सूत्रेण नुमः प्राप्तौ "नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" इति वार्तिकबलान्नुडागमेऽनुबन्धलोपे च 'वारि+नाम्' इति स्थिते "नामि" इति सूत्रेण दीर्घे, णत्वे च कृते 'वारीणाम्' इति रूपं साधु।

राज्ञः।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[३]'राजन्' शब्दात् 'शस्' विभक्तावनुबन्धलोपे 'राजन्+अस्' इति स्थिते "यचि भम्" इति सूत्रेण भसञ्ज्ञायाम्, "अल्लोपोऽनः" इति सूत्रेण जकारोत्तरवर्त्यकारस्य लोपे "स्तोः श्चुना श्चुः" इति सूत्रेण नकारस्य श्चुत्वे ञकारे, ज-ञोः संयोगे ज्ञकारे, रुत्वे विसर्गे च कृते "राज्ञः' इति रूपं निष्पन्नम्।

पन्थाः।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[४]'पथिन्' शब्दात् सौ विभक्तौ "पथिमथ्यृभुक्षामात्" इत्यनेन नकारस्याऽऽत्वे 'पथि+आ×सु' इति स्थिते "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यनेन थकारोत्तरवर्त्तीकारस्याकारे "थो न्थः" इत्यनेन थका-

१ तीन (स्त्रियाँ)। २ जल। ३ राजा। ४ मार्ग, रास्ता।

रस्य न्थादेशे "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे 'सु'–इत्यस्योकारस्ये-त्सञ्ज्ञायां लोपे च सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'पन्थाः' इति रूपं निष्पन्नम्

प्र० [३] भूयात् ।

सत्तार्थकात्—'भू' धातोः "आशिषि लिङ्-लोटौ" इत्यनेन लिङि, लिङः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे "लिङाशिषि" इत्यनेन तिप आर्धधातुकत्वात् "कर्त्तरि शप्" इति सूत्रेण शपोऽभावे 'भू + ति' इति भूते "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इत्यनेन यासुडागमेऽनुबन्धलोपे 'भू + यास् + ति' इति जाते "किदाशिषि" इत्यनेन यासुटः कित्त्वे "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यनेन सकारलोपे "इतश्च" इत्यनेनेकारस्य लोपे "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते, परञ्च यासुटः कित्त्वेन "क्ङिति च" इत्यनेन निषेधे 'भूयात्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

आतिष्ट ।

'अत–[1]सातत्यगमने' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इत्यनेन लुङि, लुङः स्थाने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिव्–वस्–मस्–ता–ऽऽतां-झ–था-साथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इत्यनेन 'थ'प्रत्यये 'अत + थ' इत्यवस्थायां "तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः" इत्यनेन थकारस्थाने तादेशे "आडजादीनाम्" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इत्यनेन वृद्धौ 'आत+त' इति स्थिते, च्लौ, च्लेः स्थाने "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिचि अनुबन्धलोपे "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन षत्वे "ष्टुना ष्टुः" इत्यनेन ष्टुत्वे च कृते 'आतिष्ट' इति रूपं साधु ।

कामयाञ्चक्रे ।

'कमु–[2]कान्तौ' इत्यस्माद्धातोः "आयादय आर्धधातुके वा" इत्यनेन पाक्षिके णिङि, अनुबन्धलोपे "अत उपधायाः" इति सूत्रेणोप-

१ निरन्तर गमन । २ इच्छा करना (चाहना) ।

धावृद्धौ 'कामि' इति स्थिते **"सनाद्यन्ता धातवः"** इत्यनेन धातुसंज्ञायां धातुत्वाल्लिटि, **"कास्यनेकाच् आम्वक्तव्यः"** इत्यामि **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं बाधित्वा **"णेरनिटि"** इत्यनेन णिलोपे प्राप्ते तम्प्रबाध्य **"अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु"** इति सूत्रेण णेरयादेशे **"आमः"** इत्यनेन लिटो लुकि **"कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि"** इत्यनेन लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे 'कामयाम् + कृ+लिट्' इति भूते, लिटः स्थाने 'त' प्रत्यये **"लिटि धातोरनभ्यासस्य"** इत्यनेन द्वित्वे 'कामयाम् + कृ + कृ + त' इति स्थिते **"पूर्वोऽभ्यासः"** इत्यनेनाभ्याससञ्ज्ञायां **"उरत्"** इत्यनेनात्वे **"उरण् रपरः"** इत्यनेन रपरे **"हलादिः शेषः"** इत्यनेन लोपे **"कुहोश्चुः"** इत्यनेन चुत्वे **"लिटस्तझयोरेशिरेच्"** इति सूत्रेण एशि, अनुबन्धलोपे, अनुस्वारे, परसवर्णे यणि च कृते **'कामयाञ्चक्रे'** इति रूपं सिद्धम्। णिङोऽभावपक्षे-लिटः स्थाने 'त' प्रत्यये, एशि, द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते **'चकमे'** इति च रूपं सिद्ध्यति।

विदाङ्करोतु।

'विद-[1]ज्ञाने' इत्यस्माद्धातोः **"लोट् च"** इति सूत्रेण लोटि **"विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्"** इति सूत्रेण निपातनात्-विद आमि, गुणाभावे, लोटो लुकि, लोडन्तकृञोऽनुप्रयोगे च 'विदाम्+कृ+लोट्' इति स्थिते लोटस्तिपि, **"कर्त्तरि शप्"** इत्यनेन शपि प्राप्ते तम्प्रबाध्य **"तनादिकृञ्भ्य उः"** इत्यनेन 'उ'प्रत्यये 'विदाम्+कृ+उ + ति' इति स्थिते, उकारस्य शित्वात् **"तिङ्-शित्सार्वधातुकम्"** इति सार्वधातुकसंज्ञायां सार्वधातुकत्वात् **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"** इत्यनेन-ऋकारस्य गुणे, रपरे, **"एरुः"** इति सूत्रेण-उत्वे, तिपो निमित्तमादाय पुनरुकारस्य गुणे 'विदाम् + करोति' इति स्थिते, तत अनुस्वारे, परसवर्णे **'विदाङ्करोतु'** इति रूपं सिद्धम्।

---

1 जानना।

नर्त्स्यति ।

'नृती—'गात्रविक्षेपे' इत्यस्माद्धातोः "लृट् शेषे च" इत्यनेन लृटि, लृटस्तिपि "स्यतासी लृलुटोः" इत्यनेन 'स्य'प्रत्यये, तस्याऽऽर्धधातुकत्वे "सेऽसिचि कृत-चृत-छृद-तृद-नृतः" इति सूत्रेणेडभावे "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यनेन गुणे, रपरे 'नर्त्स्यति' इति । इटि कृते तु-पक्षे 'नर्तिष्यति' इति रूपद्वयं साधु ।

अस्तम्भीत् ।

२'स्तम्भ्' धातोर्लुङि, लुङः स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाऽडागमेऽनुबन्धलोपे 'अ + स्तम्भ् + ति' इति स्थिते "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ, च्लेः स्थाने "जॄ-स्तम्भु-म्रुचु-म्लुचु-ग्रुचु-ग्लुचु-ग्लुञ्चु-श्विभ्यश्च" इति सूत्रेण वैकल्पिकेऽङभावे "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिच्यनुबन्धलोपे 'अ+स्तम्भ् + स + ति इति भूते "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इत्यनेन च ईडागमेऽनुबन्धलोपे "इट ईटि" इत्यनेन सकारस्य लोपे "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे "इतश्च" इत्यनेनेकारस्य लोपे 'अस्तम्भीत्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

अजीगणत् ।

'गण'-सङ्ख्याने, इत्यस्माद्धातोः "सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्" इति सूत्रेण णिचि, अल्लोपे, तस्य स्थानिवत्वाद् वृद्ध्यभावे "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङः स्थाने तिपि, अनुबन्धलोपे "च्लि लुङि" इति सूत्रेण च्लौ "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इत्यनेन च्लेश्चङि, अनुबन्धलोपे "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वे "णेरनिटि" इत्यनेन णिलोपे "चङि" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाऽभ्यास-

१ नाचना । २ रोकना ।

सञ्ज्ञायां "हलादिः शेषः" इति सूत्रेण णकारलोपे 'ग+गण्+अ+ति' इति जाते "कुहोश्चुः" इति सूत्रेणाभ्यासस्य चुत्वेन जकारे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेणाडागमेऽनुबन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेनेकारस्य लोपे "ई च गणः" इत्यनेनाभ्यासस्य ईत्वे कृते 'अजीगणत्' इति रूपं सम्पन्नम्।

प्र० [४] चिकीर्षति।

असौ प्रयोगः सन् १६३१ वर्षे (२२) पृष्ठे प्रेक्षणीयः।

[1]शिष्यः।

शासितुं योग्यः—इति विग्रहे 'शासु—अनुशिष्टौ' इत्यस्माद्धातोः "एति-स्तु-शास्वृ-दृ-जुषः क्यप्" इति सूत्रेण क्यप्यनुबन्धलोपे 'शास्+य' इति स्थिते "शास इदङ्हलोः" इति सूत्रेणोपधाया इत्त्वे "शासि-वसि-घसीनां च" इत्यनेन सकारस्य षत्वे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'शिष्यः' इति रूपं साधु।

[2]क्षामः।

अक्षासीदिति—विग्रहे 'क्षै—क्षये' इत्यस्माद्धातोः "निष्ठा" इति सूत्रेण 'क्त'प्रत्यये "लशक्वतद्धिते" इति सूत्रेण ककारस्येत्सञ्ज्ञायां "तस्य लोपः" इति सूत्रेण लोपे च "आदेच उपदेशेऽशिति" इति सूत्रेणाऽऽत्वे "क्षायो मः" इति सूत्रेण निष्ठा-तकारस्य मकारे, प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'क्षामः' इति रूपं सिद्धम्।

[3]सुपानः।

सु=सुष्ठु पीयते—इति विग्रहे सूपसर्गक-'पा'धातोः "ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राऽकृच्छ्रार्थेषु खल्" इति सूत्रेण प्राप्तं खलं बाधित्वा "आतो युच्"

---

१ शिक्षा देने योग्य [छात्र]। २ कृश। ३ सुख से पेय [पीने योग्य]।

इति सूत्रेण 'युच्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "युवोरनाकौ" इत्यनेन योरनादेशे 'सुपान' इति स्थिते, कृदन्तत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते '**सुपानः**' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[1]शयित्वा ।

'शीङ्—स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोः '**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा**' इति सूत्रेण 'क्त्वा'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, इडागमेऽनुबन्धलोपे च 'शी + इ + त्वा' इति जाते, गुणेऽयादेशे, ततः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ, सोर्लुकि च कृते '**शयित्वा**' इति रूपं सिद्धम् । नन्वत्र 'क्त्वा' इत्यस्य कित्त्वेन "**क्ङिति च**" इति सूत्रेण निषेधाद्गुणो न स्यादिति चेन्न, "न क्त्वा सेट्" इत्यनेन कित्त्वाभावविधानादिति दिक् ।

प्र० [५] [2]उपराजम् ।

'राज्ञः समीपमिति लौकिकविग्रहे, 'राजन् + ङस् + उप' इत्यलौकिकविग्रहे च "**अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्या-ऽन्तवचनेषु**" इति सूत्रेण समासे "**अनश्च**" इत्यनेन टचि, अनुबन्धलोपे समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "**सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**" इत्यनेन सुपो लुकि 'उप'—इत्यस्योपसर्जनत्वात्प्राक्प्रयोगे 'उपराजन्' इति स्थिते "**यचि भम्**" इत्यनेन भसंज्ञायां "**नस्तद्धिते**" इति सूत्रेण टिलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ "**अव्ययीभावश्च**" इत्यनेनाऽव्ययत्वात् "**अव्ययादाप्सुपः**" इत्यनेन सोर्लुकि प्राप्ते "**नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः**" इत्यनेन तन्निषेधे, सोरमादेशे "**अमि पूर्वः**"इत्यनेन पूर्वरूपे च कृते '**उपराजम्**' इति रूपं सिद्धम् ।

[3]पञ्चगवम् ।

पञ्चानां गवां समाहारः, इति लौकिकविग्रहे 'पञ्चन् + आम् + गो + आम्'

१ सो कर। २ राजा के समीप। ३ पाँच गौ।

इत्यलौकिकविग्रहे च "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे, सुब्लुकि "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नकारस्य लोपे "गोरतद्धितलुकि" इत्यनेन टच्यनुबन्धलोपे, अवादेशे "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञायां "संख्यापूर्वो द्विगुः" इत्यनेन द्विगुसंज्ञायां "द्विगुरेकवचनम्" इत्यनेनैकवद्भावे "स नपुंसकम्" इत्यनेन नपुंसकत्वे, प्रातिपदिकसंज्ञात्वे, सौ, सोरमादेशे पूर्वरूपे च कृते 'पञ्चगवम्' इति मञ्जुलं रूपं सिद्धम् ।

[1]दीर्घसक्थः ।

दीर्घे सक्थिनी यस्येति विग्रहे "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेन समासे सुब्लुकि "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्" इत्यनेन षचि, अनुबन्धलोपे, भसंज्ञायां "यस्येति च" इत्यनेन इकारस्य लोपे 'दीर्घसक्थ'-इति समुदायात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते 'दीर्घसक्थः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[2]प्राध्वो रथः ।

प्रगतोऽध्वानमिति विग्रहे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इत्यनेन समासे "उपसर्गादध्वनः" इति सूत्रेण 'अच्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "नस्तद्धिते" इत्यनेन टेर्लोपे, दीर्घे, प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'प्राध्वो रथः' इति रूपं साधु ।

प्र० [६] [3]राजन्यः ।

राज्ञोऽपत्यं जातिरिति विग्रहे 'राजन्'शब्दात् "तस्याऽपत्यम्" इत्यनेन 'अण्'प्रत्यये प्राप्ते, तं प्रबाध्य "राजश्वसुराद्यत्" इत्यनेन 'यत्'-प्रत्यये "यचि भम्" इत्यनेन भत्वे भत्वाद् "नस्तद्धिते" इत्यनेन टिलोपे प्राप्ते "ये चाऽभावकर्मणोः" इत्यनेन प्रकृतिभावात्तन्निषेधे, ततः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'राजन्यः' इति रूपं सम्पन्नम् ।

---

१ लम्बे ऊरु वाला । २ रास्ते को प्राप्त हुआ रथ । ३ क्षत्रिय ।

[1]यौवतम् ।

युवतीनां समूहः-इति विग्रहे *'युवती'शब्दात् "अनुदात्तेरञ्" इति सूत्रेण 'अञ्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "भस्याऽढे तद्धिते" इति वार्त्तिकेन पुंवद्भावात्, ङीपो निवृत्तौ "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यनेनाऽऽदिवृद्धौ, ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ, सोरमादेशे पूर्वरूपे च कृते 'यौवतम्' इति रूपं साधु ।

[2]राष्ट्रियः ।

राष्ट्रे जातः—इति विग्रहे "राष्ट्राऽवारपाराद्घखौ" इति सूत्रेण 'घ'प्रत्यये "आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-छ-घां प्रत्ययादीनाम्" इति सूत्रेण घस्येयादेशे, भसंज्ञायां "यस्येति च" इति सूत्रेणाकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'राष्ट्रियः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[3]तर्हि ।

तस्मिन् काले—इति विग्रहे 'तद्' शब्दात् "अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्" इत्यनेन 'र्हिल्' प्रत्यये "त्यदादीनामः" इत्यनेनात्वे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे च कृते 'तर्हि' इति रूपं साधु ।

[4]एता ।

एतत्वर्णविशिष्टा स्त्री-इति विग्रहे †'एत' शब्दात् "वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः" इत्यनेन ङीपो, नकारादेशस्य च वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे

---

* यौति मिश्रीकरोत्यात्मानं पत्या इति विग्रहे 'यु—मिश्रणाऽमिश्रणयोः' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटः स्थाने 'शतृ' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, उवङादेशे च कृते 'युवत्' शब्दात् "उगितश्च" इति सूत्रेण ङीप्यनुबन्धलोपे 'युवती' इत्यस्य सिद्धिः ।

† 'एत'शब्दश्चित्रवर्णवाची । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः ।

---

१ युवतियों का समूह । २ राष्ट्र में होने वाला । ३ तब । ४ चितकबरी ।

"अजाद्यतष्टाप्" इत्यनेन टापि, अनुबन्धलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते 'एता' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]वृषली ।

वृषलत्वजातिविशिष्टा स्त्री–इति विग्रहे 'वृषल' शब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इत्यनेन 'ङीप्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वे, "यस्येति च" इत्यनेनाकारलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन सोर्लुकि 'वृषली' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]मत्सी ।

मत्स्यत्वजातिविशिष्टा स्त्री–इति विग्रहे 'मत्स्य' शब्दात् "योपधप्रतिषेधे हय-गवय-मुकय-मनुष्य-मत्स्यानामप्रतिषेधः" इति वार्त्तिकबलात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इति सूत्रेण ङीषि, अकारस्य लोपे, "मत्स्यस्य ङ्याम्" इति वार्त्तिकेन यकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ, हल्ङ्यादिलोपे च कृते 'मत्सी' इति रूपं साधु ।

सन् १६३४

प्रश्नाः—

१—प्रष्ठौहः, गोऽग्रम्, किम्वुक्तम्, तच्छ्लोकेन, देवायिह–एषु सन्धिकार्याणि सूत्रनिर्देशपुरस्सरं लिखत । १०

२—सः + गच्छति, कवी + अम्, गौः + चरति, भानो + इति, एषां संश्लिष्टरूपाणि सप्रमाणं प्रदर्शयत । १२

३—सखि, भ्रू-एतयोः सप्तम्येकवचने रूपे संसाध्य, पष्, पिपठिष्, अदस्, एषां सप्तमीबहुवचने रूपाणि साधयत । २०

---

1 शूद्री । 2 मछली ।

४—क्रमु पादविक्षेपे, डुदाञ् दाने, दीङ् क्षये, एषां लुङि प्रथमपुरुषैकवचने कीदृशानि रूपाणि, कथञ्च तत्सिद्धिप्रकारः। १५

५—गुपू रक्षणे, दीङ् क्षये, ह्री लज्जायाम्, एषां लिटि प्रथमपुरुषैकवचने विशेषकार्यनिर्देशपुरस्सरं रूपाणि संसाध्यन्ताम्। १५

६—जिघत्सति, भुग्नः, भावितः, हारणा, एषां सिद्धिप्रकारः कः। १०

७—अतिहिमम्, पञ्चगवम्, चित्रगुः, त्रिमूर्धः, एषां विग्रहनिर्देशपुरस्सरं समासविधायकानि सूत्राणि लिखत। १०

८—पाणमातुरः, शारावः, श्रोत्रियः, क्षत्रियाणी, एषु विग्रहार्थप्रदर्शनपुरस्सरं प्रत्ययविधायकानि सूत्राणि निर्दिशत। ८

—०—

उत्तराणि—

प्र० [१][1] प्रष्ठौहः।

'प्रष्ठ + ऊहः' इत्यवस्थायां "एत्येधत्यूठ्सु" इति सूत्रेण अकारोकारयोः स्थाने औकारे वृद्धौ कृतायां 'प्रष्ठौहः' इति रूपं सिद्धम्।

गोऽग्रम्।

अयं प्रयोगः सन् १६३३ वर्षे (३६) पृष्ठेऽवलोकनीयः।

[2]किम्वुक्तम्।

'किमु + उक्तम्' इत्यवस्थायां "मय उञो वो वा" इति सूत्रेण वैकल्पिके मकारात्परस्य उञ उकारस्य स्थाने वकारादेशे 'किम्वुक्तम्' इति रूपं सिद्धम्। वकाराभावपक्षे—"निपात एकाजनाङ्" इति सूत्रेण

१ उदण्डता दूर करने के लिये जिसके गले में काष्ठ बाँध देते हैं, ऐसे बछड़े को 'प्रष्ठवाट्' कहते हैं (तस्य प्रष्ठौहः) प्रष्ठवाट का। २ क्या कहा ?।

प्रगृह्यसञ्ज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे च कृते 'किमु उक्तम्' इति च रूपद्वयं सिद्धयति।

[1]तच्छ्लोकेन।

'तद्+श्लोकेन' इति दशायां "स्तोः श्चुना श्चुः" इत्यनेन शकार-योगाद्-दकारस्य श्चुत्वेन जकारे "खरि च" इत्यनेन जकारस्य चर्त्वेन चकारे "छत्वममीति वाच्यम्" इति वार्तिकेन शकारस्य स्थाने छकारे कृते 'तच्छ्लोकेन' इति रूपं साधु।

देवायिह।

अस्योत्तरं (४०) पृष्ठे प्राक्प्रेक्षणीयम्।

प्र० [२] [2]स गच्छति।

'सः + गच्छति' इति दशायां विसर्गस्य सकारे "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि" इति सूत्रेण सकारस्य लोपे 'स गच्छति' इति रूपं निष्पन्नम्।

[3]कवी अमू।

'कवी + अमू' इत्यवस्थायां "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रेण प्रकृतिभावे च कृते 'कवी अमू' इति रूपं सिद्धम्।

[4]गौश्चरति।

'गौः + चरति' इति दशायां "विसर्जनीयस्य सः" इत्यनेन विसर्गस्य स्थाने सकारे "स्तोः श्चुना श्चुः" इत्यनेन सकारस्य श्चुत्वेन शकारे 'गौश्चरति' इति रूपस्य सिद्धिः।

[5]भानो इति।

'भानो + इति' इत्यवस्थायां "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे"

१ उस श्लोक से। २ वह जाता है। ३ ये दोनों कवि हैं। ४ गौ चरती है। ५ हे सूर्य! यह।

इति सूत्रेण वैकल्पिके प्रगृह्यसञ्ज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'भानो इति' इति रूपम्। प्रगृह्यसञ्ज्ञाया अभावपक्षे– "एचोऽयवायावः" इत्यनेनाऽवादेशे "लोपः शाकल्यस्य" इत्यनेन वैकल्पिके वकारलोपे "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रेण "लोपः शाकल्यस्य" इत्यस्यासिद्धत्वाद् "आद्गुणः" इत्यनेन गुणाभावे 'भान इति' इति। वकारलोपाभावपक्षे–'भानविति' इति रूपत्रयं सिद्धम्।

प्र० [३] सख्यौ।

[1]'सखि' शब्दस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां प्रातिपदिकत्वात्सप्तम्येकवचने ङौ विभक्तावनुबन्धलोपे "औत्" इत्यनेन ङेरौत्वे "इको यणचि" इत्यनेन यणि 'सख्यौ' इति रूपं साधु।

भ्रुवाम्—भ्रुवि।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[2]'भ्रू' शब्दान्ङौ विभक्तौ समागतायां "ङिति ह्रस्वश्च" इत्यनेन वैकल्पिकनदीसञ्ज्ञायां "ङेराम्नद्याम्नीभ्यः" इत्यनेन ङेः स्थाने आमि, "आण्नद्याः" इत्यनेनाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इत्यनेन वृद्धौ "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" इत्यनेनाऽवङादेशे च कृते 'भ्रुवाम्' इति। नदीसञ्ज्ञात्वाभावपक्षे—उवङि कृते 'भ्रुवि' इति द्वे रूपे सिद्धे।

षट्त्सु।

प्रातिपदिकत्वात्–[3]'षष्' शब्दात्सप्तमीबहुवचने सुपि विभक्तावनुबन्धलोपे 'षष्+सु' इति भूते "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इति सूत्रेण पदत्वात् "झलां जशोऽन्ते" इति सूत्रेण षकारस्य जश्त्वेन डकारे "डः सि धुट्" इत्यनेन वैकल्पिके धुडागमेऽनुबन्धलोपे 'षड्+ध्+सु' इति स्थिते "खरि च" इति चर्त्वेन धकारस्य तकारे, पुनः डकारस्य चर्त्वेन टकारे कृते 'षट्त्सु' इति, धुडभावपक्षे –'षट्सु' इति द्वे रूपे सिद्धे।

१ मित्र २ भृकुटि [भौं]। ३ छै।

पिपठीःषु ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक-[१]'पिपठिष्'शब्दात्सुब्विभक्तावनुबन्धलोपे रुत्वम्प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् "ससजुषो रुः" इत्यनेन रुत्वेऽनुबन्धलोपे 'पिपठिर्+सु' इति भूते "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" इत्यनेन दीर्घे 'पिपठीर्+सु' इति स्थिते "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन रेफस्य विसर्गे "वा शरि" इत्यनेन पाक्षिके विसर्गस्य स्थाने विसर्गे, 'पिपठीः+सु' इति जाते "नुम्-विसर्जनीय-शर्व्यवायेऽपि" इत्यनेन सस्य षत्वे 'पिपठीःषु' इति । विसर्गस्य विसर्गाऽभावपक्षे—"विसर्जनीयस्य सः" इत्यनेन विसर्गस्य सकारे "नुम्-विसर्जनीय-शर्व्यवायेऽपि" इत्यनेनैव विभक्ति-सकारस्य षत्वे "ष्टुना ष्टुः" इत्यनेन पूर्वसकारस्य ष्टुत्वे 'पिपठीष्षु' इति च द्वे रूपे साधुनी ।

अमीषु ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[२]'अदस्'शब्दात्सुब्विभक्तावनुबन्धलोपे "त्यदादीनामः" इत्यनेन अकारेऽन्तादेशे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे 'अद+सु' इति भूते "बहुवचने झल्येत्" इत्यनेन दकारोत्तरवर्त्यकारस्यैत्वे 'अदे+सु' इति भूते "एत ईद्बहुवचने" इत्यनेन एकारस्य ईकारे, दस्य मत्वे च "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षत्वे च कृते 'अमीषु' इति रूपं निष्पन्नम् ।

प्र० [४] अक्रमीत् ।

'क्रमु'-[३]'पादविक्षेपे' इत्यस्माद्धातोर्लुङि, लुङस्तिप्यनुबन्धलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाऽटयनुबन्धलोपे, च्लौ, च्लेः स्थाने सिचि अनुबन्धलोपे "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे 'अ+क्रम्+इ+स्+ई+ति' इति जाते "इट ईटि" इत्यनेन सकारस्य लोपे "अकः

१ पढ़ने की इच्छा वाला । २ वह । ३ पैरों को चलाना ।

सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे "इतश्च" इत्यनेनेकारस्य लोपे 'अक्रमीत्' इति रूपं सम्पन्नम् ।

अदात् ।

'डुदाञ्-[1]दाने' इत्यस्माद्धातोर्लुङि, लुङः स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेन इकारस्य लोपे "लुङ्—लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ "च्लेः सिच्" इत्यनेन च्लेः सिचि-अनुबन्धलोपे 'अ+दा+स्+त्' इति स्थिते "दा-धाघ्वदाप्"इत्यनेन 'दा'-इत्यस्य घुत्वात् "गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यनेन सिचो लुकि 'अदात्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

अदास्त ।

'दीङ्-[2]क्षये' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङः स्थाने 'त'-प्रत्ययेऽडागमेऽनुबन्धलोपे 'अ+दी×त' इति भूते "मिनाति-मिनोति-दीङां ल्यपि च" इत्यनेनाऽऽत्वे "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ "च्लेः सिच्"इत्यनेन सिच्यनुबन्धलोपे 'अ+दा+स्+त' इति जाते "दा-धा-घ्वदाप्" इत्यनेन घुसञ्ज्ञात्वे "स्थाघ्वोरिच्च" इत्यनेनेत्वे प्राप्ते, परञ्च "स्थाघ्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः" इति तन्निषेधे कृते 'अदास्त' इति रूपं साधु ।

प्र० [५] गोपायाञ्चकार ।

अस्योत्तरं सन् १९३२ वर्षे ३१) पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

दिदीये ।

'दीङ्—क्षये' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इत्यनेन लिटयनुबन्ध-लोपे, लस्य स्थाने 'त'प्रत्यये 'दी+त' इति स्थिते "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इत्यनेनैश्यनुबन्धलोपे, "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससञ्ज्ञायां "ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वे 'दि+दी

---

१ देना । २ क्षीण [नाश] होना ।

+ए' इति जाते "दीङो युडचि क्ङिति" इत्यनेन युडागमेऽनुबन्धलोपे, तस्यासिद्धत्वात् "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" इत्यनेन यणि प्राप्ते "वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ" इति निषेधवचनेन युटः सिद्धत्वाद्यणोऽभावे 'दिदीये' इति रूपं सिद्धम् ।

जिह्राय ।

'ह्री'–'लज्जायाम्' इत्यस्माद्धातोः "लिट् च" इत्यनेन लिटि, लस्य स्थाने तिपि "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन तिपः स्थाने णलि, अनुबन्धलोपे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्यासस्य ह्रस्वे 'हि + ह्री × अ' इति भूते "कुहोश्चुः" इत्यनेन चुत्वेन हकारस्य झकारे "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन चर्त्वेन झकारस्य जकारे "अचो ञ्णिति" इत्यनेन वृद्धौ, "एचोऽयवायावः" इत्यनेनाऽयादेशे 'जिह्राय' इति रूपं निष्पन्नम् ।

प्र० [६] [2]जिघत्सति ।

अत्तुमिच्छतीति विग्रहे 'अद–भक्षणे' इत्यस्माद्धातोः "धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा" इत्यनेन 'सन्'प्रत्यये "लुङ्सनोर्घस्लृ" इत्यनेनादो घस्लादेशेऽनुबन्धलोपे, 'घस् + स' इति जाते, "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इत्यनेन, इटो निषेधे "सन्यङोः" इत्यनेन द्वित्वे 'घस् + घस् + स + अ + ति' इति स्थिते "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससञ्ज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेन पूर्वसकारस्य लोपे "कुहोश्चुः" इत्यनेन घकारस्य झकारे, झस्य जकारे "सन्यतः" इत्यनेनाभ्यासाऽकारस्येत्वे "सः स्यार्धधातुके" इत्यनेन सस्य तकारे, ततः 'जिघत्स'–इत्यस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसञ्ज्ञायां "वर्त्तमाने लट्" इत्यनेन लटि, अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे "कर्त्तरि शप्" इत्यनेन शप्यनुबन्धलोपे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे 'जिघत्सति' इति रूपं साधु ।

---

१ लज्जित होना । २ खाना चाहता है ।

भुग्नः ।

'भुग्नः'–अस्योत्तरं सन् १६३१ वर्षे (२४) पृष्ठेऽवलोकनीयम् ।

[1]भावितः ।

अभावि—इति विग्रहे भावयतेः "निष्ठा" इति सूत्रेण 'क्त'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, इडागमे "निष्ठायां सेटि" इत्यनेन णेर्लोपे "कृत्तद्धित-समासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'भावितः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[2]हारणा ।

हारणम्—इति विग्रहे 'हारि'धातोः "ण्यासश्रन्थो युच" इत्यनेन 'युच्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "युवोरनाकौ" इत्यनेन योरनादेशे, णिलोपे, णत्वे, टापि, कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन स्वादिकार्ये च कृते 'हारणा' इति रूपं निष्पन्नम् ।

प्र० [७] [3]अतिहिमम् ।

हिमस्यात्ययः, इति लौकिकविग्रहे 'हिम + ङस् + अति' इत्यलौकिकविग्रहे च "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्या-ऽन्तवचनेषु" इत्यनेन समासे "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इत्यनेन 'अति'—इत्यस्योपसर्जनसञ्ज्ञायाम्, "उपसर्जनं पूर्वम्" इत्यनेन पूर्वप्रयोगे, समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ विभक्तौ समागतायाम्, "अव्ययीभावश्च" इत्यनेनाव्ययत्वात्सोर्लुकि प्राप्ते "नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" इत्यनेन तन्निषेधे सोरमादेशे 'अमि पूर्वः" इत्यनेन पूर्वरूपे च कृते 'अतिहिमम्' इति रूपं सिद्धम् ।

१ भावित किया हुआ । २ हारना । ३ हिम का नाश ।

पञ्चगवम्।

अस्योत्तरं सन् १६३३ वर्षे (४६) पृष्ठे प्राक्प्रेक्षणीयम्।

चित्रगुः।

अयमपि प्रयोगः सन् १६३० वर्षे (११) पृष्ठे प्रेक्षणीयः।

[1]त्रिमूर्धः।

त्रयो मूर्धानो यस्येति लौकिकविग्रहे 'त्रि + जस् + मूर्धन् + जस्' इत्यलौकिकविग्रहे च बहुव्रीहिसमासे, सुपो लुकि "द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः" इत्यनेन 'ष' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, भत्वे "नस्तद्धिते" इत्यनेन टिलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते 'त्रिमूर्धः' इति रूपं निष्पन्नम्।

प्र० [८] [2]षाण्मातुरः।

षण्णां मातॄणामपत्यमिति विग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यनेन समासे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, षस्य जश्त्वेन डकारे "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इत्यनेन डकारस्य णत्वे 'षण्मातृ' शब्दात् "मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः" इत्यनेन 'अण्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, उत्वे, रपरत्वे "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यनेनाऽऽदिवृद्धौ, प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च सति 'षाण्मातुरः' इति रूपं सिद्धम्।

शाराव‌ः।

असौ प्रयोगः सन् १६३१ वर्षे (२६) पृष्ठे वर्तते।

[3]श्रोत्रियः।

छन्दोऽधीते—इति विग्रहे 'छन्दस्' शब्दात् "श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते" इत्यनेन 'घन्' प्रत्यये, छन्दसः श्रोत्रादेशे च "आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-

---

१ तीन सिर वाला। २ छै माताओं का पुत्र (कार्तिकेय)। ३ वेदपाठी, या वेद पढ़नेवाला।

छ-घां प्रत्ययादीनाम्" इत्यनेन घस्येयादेशे, ततः "यस्येति च" इत्यनेनाकारस्य लोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'श्रोत्रियः' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]क्षत्रियाणी ।

क्षत्रियत्वजातिविशिष्टा स्त्री-इति विग्रहे 'क्षत्रिय'शब्दात् "अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे" इति वार्त्तिकेन वैकल्पिके आनुकि, ङीषि—अनुबन्धलोपे च कृते, णत्वे, प्रातिपदिकत्वात्सौ "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन सोर्लुकि 'क्षत्रियाणी' इति रूपं साधु ।

सन् १९३५

प्रश्नाः—

१—शिवेहि, अमी ईशाः, अहर्गणाः, देवा इह । एषु प्रयोगेषु सन्धिकार्य्याणि तत्प्रतिबन्धकानि च दर्शनीयानि । १५

२—रामाय, सर्व्वेषाम्, पत्यौ, मत्याम्, लिट्त्सु, त्वयि, प्राचः, पुंभ्याम्, अहःसु, धनूंषि । एतानि पदानि संक्षिप्तोपयुक्तप्रक्रियया साधनीयानि । ३०

३—अभूवम्, अक्षौषीः, अशृणवम्, जगन्थ, जघनिथ, दधाथ, अनजानि, अक्षत, स्तभान, गृहाण । एतान् विशेषकार्य्याणि प्रदर्श्य साधयत । ३०

४—बुभूषति, प्रतिष्ठते, स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः, आहृत्यः, भुग्नः, हित्वा, परमराजः, बाहीकः, मेधावी, अमुतः । एते साधनीयाः । २५

---

१ क्षत्रिय की स्त्री ।

उत्तराणि—

प्र० [१] शिवेहि।

अस्योत्तरं सन् १६३० वर्षे (२) पृष्ठे प्रागदत्तं विराजते।

[1]अमी ईशाः।

'अमी+ईशाः' इत्यत्र "अदसो मात्" इति सूत्रेण मकारोत्तरवर्तिन ईकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति सूत्रेण प्रकृतिभावे च कृते 'अमी ईशाः' इति रूपं सिद्धम्।

[2]अहर्गणः।

'अहन्+गणः' इत्यत्र "अलोऽन्त्यस्य" इति सहकारेण "रोः सुपि" इति सूत्रेण नकारस्य रेफादेशे 'अहर्गणः' इति रूपं सिद्धम्।

देवा इह।

अस्योत्तरं सन् १६३३ वर्षे (४०) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

प्र० [२] रामाय।

अस्योत्तरं १६३२ वर्षे (२८) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

सर्व्वेषाम्।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—'सर्व'शब्दस्य "सर्वादीनि सर्वनामानि" इत्यनेन सर्वनामसंज्ञायां षष्ठीवहुवचने 'आम्' विभक्तौ "न विभक्तौ तुस्माः" इत्यनेन मकारस्येत्सञ्ज्ञानिषेधे 'सर्व + आम्' इति स्थिते "आमि सर्वनाम्नः सुट्" इत्यनेनाऽऽमः सुडागमेऽनुबन्धलोपे 'सर्व+स्+आम्' इति जाते "वहुवचने झल्येत्" इति सूत्रेण वकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्यैत्वे "यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति परिभाषावलेन 'आम्'ग्रहणेन सामो ग्रहणात् "आदेशप्रत्ययोः" इत्यनेन सामः सका-

---

१ ये प्रभु, या अधिपति हैं। २ दिन-समूह अर्थात् सम्वत्सर।

रस्य षत्वे "अचो रहाभ्यां द्वे" इति सूत्रेण द्वित्वे 'सर्व्वेषाम्' इति रूपं सिद्धम् ।

पत्यौ ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[1]'पति' शब्दात्सप्तम्येकवचने ङौ विभक्तौ समागतायां "पतिः समास एव" इति नियमेन घिसञ्ज्ञाभावात् "औत्" इत्यनेनौत्वे "इको यणचि" इत्यनेन यणि च कृते 'पत्यौ' इति रूपं निष्पन्नम् ।

मत्याम् ।

अस्योत्तरं सन् १९३१ वर्षे (१६) पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

लिट्त्सु ।

प्रातिपदिकत्वात्—[2]'लिह्'शब्दात्सप्तमीबहुवचने सुपि विभक्तावनुबन्धलोपे 'लिह्×सु' इति जाते "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इति सूत्रेण पदसंज्ञायां "हो ढः" इति सूत्रेण हस्य ढत्वे "झलां जशोऽन्ते" इति सूत्रेण ढकारस्य डकारे "खरि च" इति सूत्रेण चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं "डः सि धुट्" इति सूत्रेण वैकल्पिके धुडागमेऽनुबन्धलोपे, ततः "खरि च" इति सूत्रेण धकारस्य तकारे, पुनः डकारस्य चर्त्वेन टकारे च कृते *'लिट्त्सु' इति । धुडभावपक्षे—डकारस्य चर्त्वेन टकारे 'लिट्सु' इति द्वे रूपे साधुनी ।

त्वयि ।

प्रातिपदिकसंज्ञकात् [3]'युष्मद्'शब्दात् 'ङि'विभक्तावनुबन्धलोपे "त्वमावेकवचने" इत्यनेन मपर्यन्तस्य युष्मदस्त्वादेशे 'त्व + अद् + इ' इति

* नन्वत्र "चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्" इति वार्तिकेन तकारस्य थत्वं तु न शङ्क्यम्, चर्त्वनिष्पन्नतकारस्यासिद्धत्वात् । "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्रेण ष्टुत्वमपि न शङ्क्यम्, "न पदान्ताट्टोरनाम्" इति निषेधादिति शिवम् ।

१ पति । २ चाटना । ३ तूँ ।

स्थिते "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे "योऽचि" इत्यनेन दकारस्य यकारे 'त्वयि' इति रूपं सिद्धम् ।

प्राचः ।

प्र—पूर्वात्–[1]'अञ्च' धातोः "ऋत्विग्-दधृक्-स्रग्-दिगुष्णिगञ्चु-युजि-क्रुञ्चां च" इत्यनेन 'क्विन्'प्रत्यये तस्य लोपे, कृदन्तत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां 'शस्'विभक्तावनुबन्धलोपे 'प्र+अनच्+अस्' इत्यवस्थायां "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इत्यनेन नकारस्य लोपे 'प्र+अच्+अस्' इति जाते "अचः" इत्यनेनाकारस्य लोपे "चौ" इत्यनेन दीर्घे, संयोगे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'प्राचः' इति रूपं साधु ।

पुंभ्याम् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात्–[2]'पुंस्'शब्दात् भ्यामि विभक्तौ 'पुंस्+भ्याम्' इति स्थिते "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन सकारस्य लोपे 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याऽप्यपायः' इत्यनुस्वारनिवृत्तौ भकारमादाय पुनरनुस्वारे, परसवर्णे च कृते 'पुम्भ्याम्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

अहःसु ।

प्रातिपदिकत्वात्—[3]'अहन्' शब्दात्सुप्यनुबन्धलोपे 'अहन्+सु' इति स्थिते "अहन्" इत्यनेन नकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इत्यनेन रेफस्य विसर्गे 'अहःसु' इति रूपं साधु ।

धनूंषि ।

प्रातिपदिकत्वात्—[4]'धनुष्' शब्दाज्जसि विभक्तौ समागतायां "जश्शसोः शिः" इत्यनेन जसः श्यादेशेऽनुबन्धलोपे 'धनुष्+इ' इति जाते "नपुंसकस्य झलचः" इत्यनेन नुम्यनुबन्धलोपे 'धनु+न्+ष्+इ' इति

१ अच्छे गति से चलने वाला, या पूज्य । २ पुरुष । ३ दिन । ४ धनुष ।

भूते, षत्वस्यासिद्धत्वात्सान्तत्वेन **"सान्तमहतः संयोगस्य"** इत्यनेन दीर्घे **"नश्चापदान्तस्य झलि"** इत्यनेनानुस्वारे **"नुम्विसर्जनीय-शर्व्यवाये ऽपि"** इत्यनेन षत्वे 'धनूंषि' इति रूपं साधु ।

प्र० [३] अभूवम् ।

'भू' धातोः **"लुङ्"** इति सूत्रेण लुङि, अनुबन्धलोपे **"लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः"** इत्यडागमेऽनुबन्धलोपे, लकारस्थाने मिप्यनुबन्धलोपे **"तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः"** इत्यनेन मिपोऽमादेशे **"च्लि लुङि"** इत्यनेन च्लौ **"च्लेः सिच्"** इति सूत्रेण सिच्यनुबन्धलोपे 'अ + भू + स् + अम्' इति स्थिते **"गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु"** इति सूत्रेण सिचो लुकि **"भुवो वुग्लुङ्लिटोः"** इति वुगागमेऽनुबन्धलोपे च कृते **'अभूवम्'** इति रूपं निष्पन्नम् ।

अक्षैषीः ।

'क्षि—[1]क्षये' इत्यस्माद्धातोः **"लुङ्"** इति सूत्रेण लुङि, अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, अनुबन्धलोपेऽडागमेऽनुबन्धलोपे च च्लौ, सिचि, अनुबन्धलोपे 'अ + क्षि + इ + स् + सि' इति स्थिते **"अस्ति सिचोऽपृक्ते"** इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे **"सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु"** इत्यनेन वृद्धौ 'अ×क्षै × स्×ई × सि' इति जाते **"इतश्च"** इत्यनेनेकारस्य लोपे, षत्वे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'अक्षैषीः' इति रूपं साधु ।

अश्रृणवम् ।

'श्रु-[2]श्रवणे' इत्यस्माद्धातोः **"लङ्"** इति सूत्रेण लङि, अनुबन्ध लोपे, लस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचने 'मिप्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे **"लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः"** इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे 'अ×श्रृ+मि'इति जाते **"कर्त्तरि शप्"**इत्यनेन शपं वाधित्वा **"श्रुवः श्रृ च"** इत्यनेन 'श्नु'-

१ नाश होना । २ सुनना ।

प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, श्रुवः स्थाने 'श्रृ' इत्यादेशे च 'अ+श्रृ+नु×मि' इति भूते "तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः" इत्यनेनामादेशे, "ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्" इति वार्त्तिकेन णत्वे, गुणेऽवादेशे च कृते 'अश्रृणवम्' इति रूपं साधु ।

जगन्थ ।

[1]'गम्'धातोः "लिट् च" इत्यनेन लिटयनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन थलि 'गम् + थ' इति जाते "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्याससञ्ज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेनाभ्यासस्य लोपे 'ग + गम् + थ' इति स्थिते "कुहोश्चुः" इति चुत्वेन चवर्गादेशे 'ज + गम् + थ' इति जाते "ऋतो भारद्वाजस्य" इति नियमात्पाक्षिके इडभावे, अनुस्वारे परसवर्णे च सति 'जगन्थ' इति, इडागमे कृते तु 'जगमिथ' इति द्वे रूपे सम्पद्येते ।

जघनिथ ।

'हन—[2]'हिंसागत्योः' इत्यस्माद्धातोर्लिटि, अनुबन्धलोपे, लकारस्थाने सिपि "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन सिपः स्थाने थलि, अनुबन्धलोपे 'हन् + थ' इति स्थिते "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति सूत्रेण द्वित्वे, "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्याससंज्ञायां "हलादिः शेषः" इति हलादेः शेषे लोपे च, चुत्वे, जश्त्वे लोपे च भारद्वाजनियमात्पाक्षिके—इडागमे, ञ्णित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" इति सूत्रस्याऽप्राप्त्या "अभ्यासाच्च" इति कुत्वे 'जघनिथ' इति, इडभावपक्षे—'जघन्थ' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

दधाथ ।

[1]धारणपोषणार्थकात्-'धा' धातोर्लिटि, लिटः सिपि, सिपस्थलि, अनु-

१ जाना [गमन] । २ मारना, चलना ।

बन्धलोपे, 'धा+थ' इति जाते "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति द्वित्वे, "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्यासत्वे, "ह्रस्वः" इत्यनेन ह्रस्वे, 'ध+धा+थ' इति भूते "अभ्यासे चर्च" इति जश्त्वेन दकारे, "ऋतो भारद्वाजस्य" इति वैकल्पिकेडभावे 'दधाथ' इति, इटि कृते तु—आलोपे 'दधिथ' इति द्वे रूपे भूते।

अनजानि।

[2]'अञ्ज'धातोर्लोटि, तत्स्थाने 'मिप्'प्रत्यये "रुधादिभ्यः श्नम्" इति सूत्रेण श्नम्यनुबन्धलोपे "श्नान्नलोपः" इत्यनेनाकारस्य लोपे "लोटो लङ्वत्" इति लङ्कार्यातिदेशेन "तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः" इत्यनेन मिपः प्राप्तममादेशं बाधित्वा "मेर्निः" इति सूत्रेण मेर्न्यादेशे इकारोच्चारणसामर्थ्यात्, नेरिकारस्येत्वाभावे "आडुत्तमस्य पिच्च" इत्यनेनाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः" इति न्यायेन नकारनिवृत्तावनुस्वारे परसवर्णे च कृते 'अनजानि' इति रूपं सिद्धम्।

अक्षत।

'क्षणु—[3]हिंसायाम्' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङि, लुङः स्थाने 'त' प्रत्यये "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ "च्लेः सिच्" इति सिचि "तनादिभ्यस्तथासोः" इति सूत्रेण सिचः पाक्षिके लुकि "अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति" इति सूत्रेण नकारलोपे 'अक्षत' इति रूपं सिद्धम्। लुगभावपक्षे—इटि, षत्वे ष्टुत्वे च कृते 'अक्षणिष्ट' इति द्वे रूपे साधुनी।

---

१ धारण करना, पालन-पोषण करना। २ प्रकट करना, चिकना करना, सुन्दर होना, जाना। ३ मारना।

स्तभान ।

अस्य साधनप्रकारः सन् १६३० वर्षे (८) पृष्ठेऽवलोकनीयः ।

गृहाण ।

'ग्रह—[१]उपादाने' इत्यस्माद्धातोः "लोट् च" इति सूत्रेण लोटि, लोटः स्थाने सिपि, "सेर्ह्यपिच्च" इत्यनेन सिपो हौ "क्र्यादिभ्यः श्ना" इति सूत्रेण 'श्ना'प्रत्यये "ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च" इत्यनेन सम्प्रसारणे, "सम्प्रसारणाच्च" इति पूर्वरूपे "हलः श्नः शानज्झौ" इत्यनेन श्नः शानजादेशेऽनुबन्धलोपे 'गृह्+आन+हि' इति स्थिते, नकारस्य णत्वे "अतो हेः" इत्यनेन हेर्लुकि 'गृहाण' इति रूप साधु ।

प्र० [४] बुभूषति ।

असौ प्रयोगः सन् १६३० वर्षे (६) पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

[२]प्रतिष्ठते ।

'प्रतिष्ठते'—इत्यत्र "समवप्रविभ्यः स्थः" इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपदम्, 'प्रतिष्ठते' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[३]स्मरसि कृष्ण ! गोकुले वत्स्यामः ।

'स्मरसि'—इत्युपपदात् 'वस्'धातोर्भूतानद्यतने लङि प्राप्ते, तं बाधित्वा "अभिज्ञावचने लृट्" इत्यनेन लृटि, लृटो मसि "स्यतासी लृलुटोः" इत्यनेन 'स्य'प्रत्यये "सः स्यार्धधातुके" इत्यनेन सस्य तकारे "अतो दीर्घो यञि" इत्यनेन दीर्घे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते तत्सिद्धिः ।

---

१ लेना । २ ठहरता है । ३ हे कृष्ण ! स्मरण है ? कि [हम लोग] गोकुल में रहते थे ।

[1] आदृत्यः ।

आदर्तुं योग्यः इति विग्रहे 'आङ्—उपसर्गक-'दृ' धातोः "**एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्**" इति सूत्रेण क्यप्यनुबन्धलोपे "**ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्**" इत्यनेन तुगागमेऽनुबन्धलोपे, प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च सति '**आदृत्यः**' इति रूपं साधु ।

भुग्नः ।

'भुग्नः'—अस्योत्तरं सन् १९३१ वर्षे (२४) पृष्ठे प्रेक्षणीयम् ।

[2] हित्वा ।

धानम्—इति विग्रहे 'धा' धातोः "**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले**" इत्यनेन 'क्त्वा'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "**दधातेर्हिः**" इत्यनेन धा-स्थाने 'हि'-इत्यादेशे, ततः प्रातिपदिकत्वे स्वादिकार्ये च कृते '**हित्वा**' इति रूपं साधु।

परमराजः ।

असौ प्रयोगः सन् १९३० वर्षे (११) पृष्ठे वर्तते ।

[3] वाहीकः ।

वहिर्भवः—इति विग्रहे 'वहिष्'शब्दात् "**ईकक् च**" इत्यनेन 'ईकक्'-प्रत्यये, टिलोपे च "**किति च**" इत्यादेरचो वृद्धौ, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते '**वाहीकः**' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[4] मेधावी ।

मेधा अस्यास्तीति विग्रहे 'मेधा'शब्दात् "**अस्मायामेधास्रजो विनिः**" इत्यनेन 'विनि' प्रत्यये, "**सौ च**" इत्यनेन दीर्घे, सोर्लोपे, "**नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य**" इति सूत्रेण नकारस्य लोपे '**मेधावी**' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ आदरणीय, आदर सत्कार करने योग्य । २ धारण करके । ३ बाहर होने वाला । ४ बुद्धिमान् ।

[१]अमुतः ।

अमुष्मादिति विग्रहे 'अदस्'शब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" इति सूत्रेण 'तसिल्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "त्यदादीनामः" इत्यत्वे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे "अदसोऽसेर्दादु दो मः" इत्यनेन उत्वे, मत्वे, अव्ययत्वात्सोर्लुकि, रुत्वे विसर्गे च कृते 'अमुतः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

सन् १९३६

प्रश्नाः—

१—कृष्णर्द्धिः, उ उमेशः, किन्नु ह्लादयति, शम्भू राजते । एतेषु सूत्रोल्लेखपूर्वकं सन्धिकार्याणि दर्शयत । २०

२—पूर्वस्मात्, प्रध्यम्, श्रीणाम्, करवत्, राजभिः, युष्मभ्यम्, समीचः, दृक्, तुदन्ती, उदेतोः । एतानि संक्षिप्तप्रक्रियया साधनीयानि । ३०

३—आतिष्म, अहृत, दासीष्ट, ससौ, लोभिता, कुर्वीत, गृहाण, अजीगणत् । एतानि रूपाणि सम्यक् साधनीयानि । ३२

४—जिघत्सति, सरोजम्, उप्त्रिमम् । एते प्रयोगाः साधनीयाः । ६

५—ग्रावतोऽश्वात्पतति, यूपदारु, औत्सः, गोपी । एषु प्रयोगेषु विशेषकार्याणि दर्शनीयानि । ६

—:०*०:—

उत्तराणि—

[२]कृष्णर्द्धिः ।

'कृष्ण + ऋद्धिः' इत्यवस्थायां "स्थानेऽन्तरतमः" इति परिभाषा-

---

१ उससे । २ भगवान श्रीकृष्ण की समृद्धि ।

बलेन कण्ठमूर्द्धस्थानिकयोः अकार–ऋकारयोः स्थाने "उरण् रपरः" इति सूत्रसहकारेण "आद्गुणः" इति कण्ठमूर्द्धस्थानिके गुणे अरि जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योदूर्ध्वगमने च कृते 'कृष्णर्द्धिः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[1]उ उमेशः ।

'उ + उमेशः' इत्यवस्थायां पूर्वस्योकारस्य "चादयोऽसत्त्वे" इत्यनेन निपातसञ्ज्ञायां "निपात एकाजनाङ्" इत्यनेन प्रगृह्यसञ्ज्ञायां कृतायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे च कृते 'उ उमेशः' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]किल्ँ ह्लादयति ।

'किम् + ह्लादयति' इत्यवस्थायां "मोऽनुस्वारः" इत्यनेन प्राप्तमनुस्वारम्प्रबाध्य "यवलपरे यवला वा" इति वार्तिकेन लपरके हकारे परे मकारस्य सानुनासिके लकारे कृते 'किल्ँ ह्लादयति' इति । सानुनासिकलकाराभावपक्षे—"मोऽनुस्वारः" इत्यनेन मकारस्यानुस्वारे 'किं ह्लादयति' इति रूपद्वयं साधु ।

[3]शम्भू राजते ।

'शम्भुस्+राजते' इति दशायां "ससजुषो रुः" इत्यनेन सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे, 'शम्भुर्+ राजते' इति जाते "रोरि" इत्यनेन रेफस्य लोपे "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यनेन भकारोत्तरवर्त्तिन उकारस्य दीर्घे 'शम्भू राजते' इति रूपं साधु ।

प्र० [२] पूर्वस्मात् ।

[4]'पूर्व' शब्दात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां ततः सर्वनामसञ्ज्ञायाञ्च कृतायां प्रातिपदिकत्वात्पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तावनुबन्धलोपे "न विभक्तौ तुस्माः"

१ क्या यह महादेव हैं ? । २ क्या प्रसन्न करता है ? । ३ श्रीशम्भु भगवान् प्रकाशमान हैं । ४ पहला ।

इत्यनेन सकारस्येत्संज्ञानिषेधे "टाङसिङसामिनात्स्याः" इति सूत्रं बाधित्वा "ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ" इति स्मादादेशे प्राप्ते "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" इति सूत्रेण वैकल्पिके स्मादादेशे कृते 'पूर्व + स्मात्' इति स्थिते, "झलां जशोऽन्ते" इत्यनेन जश्त्वे "वाऽवसाने" इत्यनेन वैकल्पिके चर्त्वे 'पूर्वस्मात्' इति। चर्त्वाभावपक्षे–'पूर्वस्माद्' इति। स्मादादेशाभावपक्षे —'पूर्व + अस्' इत्यवस्थायां "टाङसिङसामिनात्स्याः" इत्यनेनाऽऽदादेशे, जश्त्वे, वैकल्पिके चर्त्वे च कृते 'पूर्वात्' इति। चर्त्वाभावपक्षे —'पूर्वाद्' इति चत्वारि रूपाणि भवन्ति।

प्रध्यम्।

प्रातिपदिकत्वात्—[1] 'प्रधी' शब्दाद् द्वितीयैकवचने 'अम्' विभक्तौ समागतायां सत्याम्, 'प्रधी + अम्' इति स्थिते, "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" इत्यनेनेयङादेशे प्राप्ते तम्प्रबाध्य "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" इति सूत्रेण यणि 'प्रध्यम्' इति रूपं साधु।

श्रीणाम्।

[2] 'श्री' शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, 'आम्' विभक्तौ "वाऽऽमि" इत्यनेन वैकल्पिके नदीसञ्ज्ञायां "ह्रस्वनद्यापो नुट्" इत्यनेन नुडागमेऽनुबन्धलोपे च "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" इत्यनेन नकारस्य णत्वे 'श्रीणाम्' इति। नदीत्वाभावपक्षे–"अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" इत्यनेनेयङि कृते 'श्रियाम्' इति द्वे रूपे सिद्धे।

कतरत्।

[3] 'कतर्' शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ विभक्तौ "स्वमोर्नपुंसकात्" इत्यनेन सोर्लुकि प्राप्ते, तं बाधित्वा "अतोऽम्" इत्यनेन सोरमादेशे प्राप्ते, तमपि प्रबाध्य "अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः" इत्यनेन सोरद्डादेशेऽनु-

---

१ अच्छे ध्यान वाला। २ श्री शब्द का अर्थ है शोभा या लक्ष्मी। ३ दो में से कौन सा (कुरु)।

बन्धलोपे च कृते 'कतर + अदड्' इति जाते "यचि भम्" इति सूत्रेण भसञ्ज्ञायां भत्वात् "टेः" इत्यनेन टिलोपे, टेर्लुप्तत्वात् "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घाभावे, ततो "वाऽवसाने" इति वैकल्पिके दकारस्य चर्त्वेन तकारे, 'कतरत्'-'कतरद्' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

राजभिः ।

प्रातिपदिकत्वात्–[1]'राजन्'शब्दाद्भिसि विभक्तौ समागतायां "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्यनेन नकारस्य लोपे, तस्याऽसिद्धत्वाददन्तत्वाभावेन "अतो भिस ऐस्" इत्यनेन भिस ऐसोऽभावे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'राजभिः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

युष्मभ्यम् ।

प्रातिपदिकसंज्ञकात्–[2]'युष्मद्'शब्दात् भ्यसि विभक्तौ "भ्यसोऽभ्यम्" इत्यनेन भ्यसोऽभ्यमादेशे "शेषे लोपः" इति सूत्रेण टिलोपे 'युष्मभ्यम्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

समीचः ।

सम्—पूर्वात्–[3]'अञ्चु' धातोः "ऋत्विग्-दधृक्-स्रग्-दिगुष्णिगञ्चु-युजि-क्रुञ्चां च" इति सूत्रेण 'क्विन्'प्रत्यये, तस्य सर्वापहारलोपे "समः समि" इत्यनेन समः सम्यादेशे, अकृतव्यूहपरिभाषया यणोऽभावे, कृदन्तत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकत्वात् 'शस्'विभक्तावनुबन्धलोपे, "अचः" इत्यनेनाऽकारलोपे "चौ" इत्यनेन दीर्घे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'समीचः' इति रूपं साधु ।

दृक् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक–[4]'दृश्'शब्दात्सौ विभक्तौ समागतायाम्, तस्य लोपे "व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-च्छशां षः" इत्यनेन शका-

---

१ राजा । २ तूँ । ३ समपूर्वक 'अञ्च' धातु का अर्थ है अच्छी प्रकार चलने वाला पूजा या करने वाला । ४ आँख ।

रस्य षत्वे, "झलां जशोऽन्ते" इति जश्त्वेन डकारे "त्यदादिषु दृशो-ऽनालोचने कञ्च" इति सूत्रेण दृशेः क्विनो विधानादत्र क्विनोऽभावेऽपि डकारस्य; "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वेन गकारे "वाऽवसाने" इति वैकल्पिके चर्त्वेन गकारस्य ककारे 'दृक्' 'दृग्' इति द्वे रूपे सिद्धे ।

तुदन्ती ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[1]'तुदत्'शब्दात् 'औ'विभक्तौ 'तुदत् + औ' इति स्थितौ "नपुंसकाच्च" इति सूत्रेण औङः श्यादेशेऽनुबन्धलोपे "आच्छीनद्योर्नुम्" इत्यनेन वैकल्पिके नुम्यनुबन्धलोपे च कृते 'तुदन्ती'-'तुदती' इति द्वे रूपे साधुनी ।

[2]उदेतोः ।

उत्पूर्वात् 'इण्' धातोः "भावलक्षणे स्थेण्-कृञ्-वदि-चरि-हुत-मि-जनिभ्यस्तोसुन्" इति सूत्रेण 'तोसुन्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, गुणे, कृद-न्तत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात्सुवुत्पत्तौ "क्त्वा-तोसुन्-कसुनः" इति सूत्रेणाव्ययत्वात् "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सुपो लुकि, रुत्वे विसर्गे च कृते 'उदेतोः' इति रूपं साधु ।

प्र० [३] आतिष्म ।

'अत—*सातत्यगमने' इत्यस्माद्धातोः "लुङ्" इति सूत्रेण लुङ्यनुबन्ध-लोपे, लस्य स्थाने, उत्तमपुरुषबहुवचने 'मस्'प्रत्यये "लुङ्-लङ्-लृङ्-क्ष्वडुदात्तः" इति सूत्रेणाडागमे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य "आडजादीनाम्" इत्यनेनाऽडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इत्यनेन वृद्धौ "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ, "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिच्यनुबन्धलोपे, सकारस्याऽऽर्ध-

* सततस्य भावः सातत्यम्, सातत्यञ्च तद्गमनञ्चेति सातत्यगमनं निरन्तरगमनं तस्मिन्नित्यर्थः ।

१ दुःख देता हुआ या दुःखदायी (कुल) । २ उदय होकर ।

धातुकसंज्ञायाम्, "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यनेन इटयनुबन्धलोपे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षत्वे "नित्यं ङितः" इत्यनेन सकारस्य लोपे 'आतिष्म' इति रूपं सिद्धम् ।

अहत ।

'हन-[1] हिंसागत्योः' इत्यस्माद्धातोः "अनद्यतने लङ्" इत्यने लङ्य-नुबन्धलोपे, लकारस्थाने मध्यमपुरुषबहुवचने 'थ' प्रत्यये, अडागमेऽनुबन्ध-लोपे, "तस्थस्थमिपां तांतन्तामः" इत्यनेन थकारस्थाने तादेशे, शपि "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" इत्यनेन शपो लुकि 'अ+हन्+त' इति जाते, "अनुदात्तोपदेश-वनति-तनोत्यादीनामनुनासिक-लोपो झलि क्ङिति" इत्यनेन नकारस्य लोपे 'अहत' इति रूपं सिद्धम्।

दासीष्ट ।

दानार्थकात्-[2]'दा' धातोः "आशिषि लिङ्-लोटौ" इत्यनेन लिङि, अनुबन्धलोपे, लकारस्थाने 'त'-आदेशे 'दा+त' इति स्थितौ "लिङः सीयुट्" इति सूत्रेण सीयुटि, अनुबन्धलोपे "सुट् तिथोः" इति सुटय-नुबन्धलोपे 'दा+सी+स्+त' इति जाते "आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रेण सुटः सकारस्य षत्वे "ष्टुना ष्टुः" इत्यनेन ष्टुत्वे 'दासीष्ट' इति रूपं साधु ।

ससौ ।

'षो-[3]ऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोः "लिट् च" इति सूत्रेण लिटि, अनुबन्धलोपे, लकारस्थाने तिपि, "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुस-णल्वमाः" इति सूत्रेण तिपः स्थाने णल्यनुबन्धलोपे "धात्वादेः षः सः" इति सत्वे "आदेच उपदेशेऽशिति" इत्यनेनाऽत्वे 'सा+अ' इति स्थितौ, द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वे, "आत औ णलः" इत्यनेन णल औकारे, वृद्धौ 'ससौ' इति रूपं सिद्धम् ।

१ मारना, चलना । २ देना । ३ नाश करना ।

लोभिता ।

'लुभ—[1]विमोहने' इत्यस्माद्धातोः "अनद्यने लुट्" इत्यनेन लुटयनुबन्धलोपे, लकारस्थाने तिपि, "स्य-तासील्-लुटोः" इत्यनेन तासि प्रत्यये "तीष-सह-लुभ-रुष-रिषः" इत्यनेन वैकल्पिके इडागमेऽनुबन्धलोपे "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यनेन गुणे "लुटः प्रथमस्य डा-रौ-रसः" इत्यनेन तिपो डादेशे, डित्वाट्टिलोपे च कृते 'लोभिता' इति, इडभावपक्षे—जश्त्वेन तकारस्य धकारे च सति 'लोब्धा' इति द्वे रूपे साधुनी ।

कुर्वीत ।

करणार्थकात्–[2]'कृ' धातोः "विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणाऽ-धीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थनेषु लिङ्" इति सूत्रेण लिङि, आत्मनेपदे लस्य स्थाने तादेशे शपं बाधित्वा "तनादिकृञ्भ्य उः" इत्युप्रत्यये, गुणे रपरे च "लिङः सीयुट्" इत्यनेन सीयुट्यनुबन्धलोपे, सकारलोपे, उत्वे, यणि च कृते "न भकुर्छुराम्" इत्यनेन निषेधाद्दीर्घाभावे 'कुर्वीत' इति मञ्जुलं रूपं साधु ।

गृहाण ।

असौ प्रयोगः सन् १६३५ वर्षे (६५) पृष्ठे वर्तते ।

अजीगणत् ।

अयमपि प्रयोगः सन् १६३३ वर्षे (४४) पृष्ठे विद्यते ।

प्र० [४] जिघत्सति ।

अस्याप्युत्तरं सन् १६३४ वर्षे (५५) पृष्ठे प्रेक्षणीयम् ।

[3]सरोजम् ।

सरसि जातमिति विग्रहे सप्तम्यन्त–'सरस्'शब्दोपपदात् 'जन्' धातोः "सप्तम्यां जनेर्डः" इति सूत्रेण 'ड' प्रत्यये, डित्वाट्टिलोपे "उपपदमतिङ्" इत्यनेन समासे समासत्वात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, सकारस्य रुत्वे, उत्वे, गुणे 'सरोजम्' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ लुभाना । २ करना । ३ कमल ।

४ [1]उप्त्रिमम् ।

वापेन निर्वृत्तमिति विग्रहे 'डु वप्'—बीजसन्ताने, इत्यस्माद्धातोः "ड्वितः क्त्रिः" इत्यनेन क्त्रौ, "क्त्रेर्मम्नित्यम्" इत्यनेन निर्वृत्तेऽर्थे मपि "वचि-स्वपि-यजादीनां किति" इति सम्प्रसारणे "सम्प्रसारणाच्च" इत्यनेन पररूपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते 'उप्त्रिमम्' इति रूपं साधु ।

प्र० [५] [2]धावतोऽश्वात्पतति ।

'देवदत्तो धावतोऽश्वात्पतति' इत्यत्र देवदत्तविश्लेषावधिरश्व इति तस्य "ध्रुवमपायेऽपादानम्" इति सूत्रेणापादानसंज्ञायाम्, "अपादाने पञ्चमी" इति पञ्चम्यां कृतायां 'धावतोऽश्वात्पतति' इत्यस्य सिद्धिः ।

[3]यूपदारु ।

यूपाय दारु, इति लौकिकविग्रहे 'यूप + ङे + दारु + सु' इत्यलौकिकविग्रहे च "चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः" इति सूत्रेण समासे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, ततः प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिकार्ये च कृते 'यूपदारु' इति रूपं सिद्धम् ।

[4]औत्सः ।

उत्सस्यापत्यमिति विग्रहे 'उत्स'शब्दात् "उत्सादिभ्योऽञ्" इति सूत्रेण 'अञ्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यादेरचो वृद्धौ "यस्येति च" इत्यलोपे, ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यनेन प्रातिपदिकत्वात्सौ, रुत्वे विसर्गे च कृते 'औत्सः' इति रूपं सिद्धम् ।

[5]गोपी ।

गोपस्य स्त्री,-इति विग्रहे 'गोप' शब्दात् "पुंयोगादाख्यायाम्" इत्यनेन 'ङीप्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "यचि भम्" इत्यनेन भत्वे, भत्वाद्

१ बोया हुआ (खेत) । २ दौड़ते हुए घोड़े से गिरता है ।
३ यज्ञ—स्तम्भ के लिये लकड़ी । ४ उत्सका लड़का । ५ गोपकी स्त्री ।

"यस्येति च" इत्यकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन सोर्लुकि 'गोपी' इति रूपं साधु ।

सन् १९३७

प्रश्नाः—

सूचना—सर्वत्र सूत्रादीनां निर्देशः स्पष्टतया करणीयः ।

१—(क) सुद्ध्युपास्यः, गवाग्रम्, उत्थानम्, शिवोऽर्च्यः,-एते प्रयोगाः साध्यन्ताम् । १२

(ख) अहो ईशा इत्यत्र किं सन्धिकार्य्यं प्राप्तम् ? कथं वा तदभावः ? इति लेखनीयम् । ३

२—'युष्मद्' शब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु, 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य लिटि, 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्य च लुङि रूपाणि लेख्यानि । १०

३—रामाय, बहुश्रेयस्याः, सर्वस्यै, दध्ना, चतुर्णाम्, युष्माकम्, अमुष्यै, अहोभ्याम्, पिधानम्,-एषां मध्ये सप्त प्रयोगाः साधनीयाः । २१

४—अभूवन्, अचीकमत, विदांचकार, जहीहि, अपादि, दुधविथ, उपास्किरत्, तृणेढि, उपस्कुरुते, प्रमिणीते, अचूचुरत्,-एतेषु प्रयोगेषु अष्टौ साधनीयाः । ३२

५—(क) बोभवांचकार, याच्ञा, अन्यथाकारम्, अर्द्धपिप्पली, अर्द्धर्चः, पारलौकिकम्, प्रथिमा, भूयिष्ठः, इन्द्राणी,—एतेषां मध्ये षट् प्रयोगाः साध्यन्ताम् । १८

(ख) अकथितं चेति सूत्रस्योदाहरणानि प्रदर्शनीयानि । ४

उत्तराणि—

सूचना—यद्यप्यत्र प्रश्ने क्वचित् सप्तानामष्टानां षण्णां वा प्रयोगाणा-मेवोत्तरं प्रश्नकर्तुरभीप्सितं स्यात्तथाप्यत्र मया भवतां सौकर्य्याय सर्वेषां

प्रयोगाणामेवोत्तरं दत्तम्। भवद्भिस्तु प्रष्टुरानुकूल्यमेवाऽऽचरणीयम्। एवमग्रेऽपि सर्वत्रावधेयम्।

प्र० [१] (क) [1]सुद्ध्युपास्यः।

'सुधी + उपास्यः' इत्यवस्थायां "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" "स्थानेऽन्तरतमः" इति परिभाषाद्वयसहकारेण 'इको यणचि" इति सूत्रेण धकारोत्तरवर्त्तीकारस्य तालुस्थानिकस्य स्थाने तालुस्थानिके यकारे 'सुध् + य् + उपास्यः' इति जाते, "अनचि च" इति सूत्रेण धकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, 'सुध् + ध् + य् + उपास्यः' इति स्थिते "झलां जश् झशि" इति सूत्रेण पूर्वधकारस्य दकारे "अदर्शनं लोपः" इति लोपसंज्ञायाम्, अवगतायाम्, "अलोऽन्त्यस्य" इत्येतत्सहकारेण "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन यकारस्य लोपे प्राप्ते "यणः प्रतिषेधो वाच्यः" इति वार्त्तिकेन तन्निषेधे, वर्णसम्मेलने च कृते 'सुद्ध्युपास्यः' इति रूपं सिद्धम्। द्वित्वाभावपक्षे—'सुध्युपास्यः' इति च रूपद्वयं सिद्ध्यतीति बोध्यम्।

[2]गवाग्रम्।

'गो + अग्रम्' इत्यवस्थायाम्, "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषाबलात् "अवङ् स्फोटायनस्य" इति सूत्रेण वैकल्पिके गकारोत्तरवर्तिन ओकारस्य स्थानेऽवङादेशे, ङकारस्येत्सञ्ज्ञायां लोपे च कृते 'गव×अग्रम्' इति स्थिते "अकः सवर्णे दीर्घः" इति सूत्रेण दीर्घे 'गवाग्रम्' इति सिद्धम्। अवङोऽभावपक्षे—"सर्वत्र विभाषा गोः" इति सूत्रेण प्रकृतिभावे 'गो अग्रम्' इति। प्रकृतिभावाऽभावपक्षे—"एङः पदान्तादति" इत्यनेन पूर्वरूपे 'गोऽग्रम्' इति त्रीणि रूपाणि साधूनि।

उत्थानम्।

अस्योत्तरं सन् १९३१ वर्षे (१४) पृष्ठेऽवलोकनीयम्।

१ विद्वानों के उपासनीय [भगवान् शङ्कर या राजा]। २ गौ का अग्रभाग।

[1]शिवोऽर्च्यः ।

'शिवस् + अर्च्यः' इत्यवस्थायां "ससजुषो रुः" इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे, 'शिव + र् + अर्च्यः' इति स्थिते, "अतो रोरप्लुतादप्लुते" इति रोः स्थाने उत्वे, 'शिव + उ + अर्च्यः' इति भूते "आद्गुणः" इत्यनेन अकार—उकारयोः स्थाने ओकारे गुणे, "एङः पदान्तादति" इत्यनेन पूर्वरूपे च कृते 'शिवोऽर्च्यः' इति रूपं साधूपपन्नम् ।

(ख) [2]अहो ईशाः ।

'अहो + ईशाः' इत्यत्र "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेणावादेशे प्राप्ते तम्प्रबाध्य "ओत्" इत्यनेन प्रगृह्यसञ्ज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इत्यनेन प्रकृतिभावे 'अहो ईशाः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[२] [3]'युष्मद्' शब्दस्य रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्रथमा ।
त्वाम्	युवाम्	युष्मान्	द्वितीया ।
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृतीया ।
तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्	चतुर्थी ।
त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पञ्चमी ।
तव	युवयोः	युष्माकम्	षष्ठी ।
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	सप्तमी ।

[4]'श्रु'धातोर्लिटि रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
शुश्राव	शुश्रुवतुः	शुश्रुवुः	प्रथमपुरुषः ।
शुश्रोथ	शुश्रुवथुः	शुश्रुव	मध्यमपुरुषः ।
शुश्राव, शुश्रव	शुश्रुव	शुश्रुम	उत्तमपुरुषः ।

१ भगवान् शिव जी पूजा करने योग्य हैं । २ अहो ये राजा हैं । ३ तूँ । ४ सुनना ।

[1]'शीङ्' धातोर्लुङि रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
अशयिष्ट	अशयिषाताम्	अशयिषत	प्रथमपुरुषः ।
अशयिष्ठाः	अशयिषाथाम्	अशयिढ्वम् / अशयिध्वम्	मध्यमपुरुषः ।
अशयिषि	अशयिष्वहि	अशयिष्महि	उत्तमपुरुषः ।

प्र० [३] रामाय ।

अस्य प्रयोगस्योत्तरं सन् १६३२ वर्षे (२८) पृष्ठे प्रेक्षणीयम् ।

बहुश्रेयस्याः ।

प्रातिपदिकत्वात्—'बहुश्रेयसी'शब्दात्पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तावनुबन्धलोपे **"प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च"** इति वार्तिक सहकारेण **'यू स्त्र्याख्यौ नदी"** इति सूत्रेण नदीसञ्ज्ञायाम्, **"आण्नद्याः"** इति सूत्रेणाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे **"आटश्च"** इत्यनेन वृद्धौ, **"इको यणचि"** इति सूत्रेण यणि **"ससजुषो रुः"** इत्यनेन रुत्वे, **"खरवसानयोर्विसर्जनीयः"** इति सूत्रेण विसर्गे च कृते **'बहुश्रेयस्याः'** इतिरूपं सिद्धम् ।

सर्वस्यै ।

प्रातिपदिकत्वात्—[2]'सर्वा'शब्दात् 'ङे' विभक्तावनुबन्धलोपे **"याडापः"** इति सूत्रेण याडागमे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य **"सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च"** इत्यनेन स्याडागमेऽनुबन्धलोपे, आपो ह्रस्वे च, ततो **"वृद्धिरेचि"** इत्यनेन वृद्धौ **'सर्वस्यै'** इति रूपं निष्पन्नम् ।

दध्ना ।

प्रयोगोऽयं सन् १६३० वर्षे (५) पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

चतुर्णाम् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[3]'चतुर्'शब्दात् 'आम्'विभक्तौ समागतायां सत्यां

१ सोना । २ सब । ३ चार ।

"षट्चतुर्भ्यश्च" इति सूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे, 'चतुर्+न्+आम्' इति स्थिते, "रषाभ्यां नो णः समानपदे" इत्यनेन णत्वे "अचो रहाभ्यां द्वे" इति सूत्रेण वैकल्पिके णकारस्य द्वित्वे 'चतुर्ण्णाम्' इति, द्वित्वाभावपक्षे—'चतुर्णाम्' इति च रूपद्वयं निष्पन्नम् ।

युष्माकम् ।

अस्योत्तरं सन् १६३१ वर्षे (१७) पृष्ठे कृतं राजते ।

अमुष्यै ।

प्रातिपदिकसंज्ञक—[1]'अदस्'शब्दात् 'ङे'विभक्तावनुबन्धलोपे च 'अदस्+ए' इति जाते, "त्यदादीनामः" इत्यत्वे "अतो गुणे" इति सूत्रेण पररूपत्वे, "अजाद्यतष्टाप्" इति टाप्यनुबन्धलोपे, दीर्घे "सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च" इत्यनेन स्याडागमेऽनुबन्धलोपे, आपो ह्रस्वे च, "वृद्धिरेचि" इति सूत्रेण वृद्धौ "अदसोऽसेर्दादु दो मः" इत्यनेन मुत्वे "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेन सकारस्य षत्वे 'अमुष्यै' इति रूपं सिद्धम् ।

अहोभ्याम् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[2]'अहन्'शब्दाद् भ्यामि विभक्तौ "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इत्यनेन पदत्वात् 'अहन्'-इत्यस्य नकारस्य रुत्वे "हशि च" इत्युत्वे "आद्गुणः" इत्यनेन गुणे च कृते 'अहोभ्याम्' इति रूपं साधु ।

[3]पिधानम् ।

'अपिधानम्'-इत्यत्र "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्युक्त्वा "भागुरि'मतेऽकारस्य लोपे 'पिधानम्' इति । अकारलोपाभावे–'अपिधानम्' इति द्वे रूपे निष्पन्ने ।

---

१ यह । २ दिन । ३ ढकना ।

प्र० [४] अभूवन् ।

'भू'धातोर्लुङि, लुङः प्रथमपुरुषैकवचने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस्-ता-ऽऽतां-झ-थासा-थां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्"इति सूत्रेण 'झि'प्रत्यये "लुङ् लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे 'अ + भू + झि', इति जाते, "च्लि लुङि" इत्यनेन 'च्लि' प्रत्यये तस्य "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिजादेशेऽनुबन्धलोपे 'अ + भू×स् + झि' इति स्थिते "गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यनेन सकारस्य लोपे "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "भूसुवोस्तिङि" इत्यनेन गुणनिषेधे "झोऽन्तः" इत्यनेन, अन्तादेशे 'अ × भू + अन्ति' इति जाते "इतश्च" इत्यनेन, इकारस्य लोपे 'भुवो वुग्लुङ्-लिटोः" इत्यनेन वुगागमेऽनुबन्धलोपे "संयोगान्तस्य लोपः" इत्यनेन तकारस्य लोपे 'अभूवन्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

अचीकमत ।

[1]कान्त्यर्थकात्—'कम्'धातोः "आयादय आर्धधातुके वा" इत्यनेन पाक्षिके णिङि'—अनुबन्धलोपे "अत उपधायाः" इत्यनेन वृद्धौ 'कामि' इति स्थिते, तस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां धातुत्वाल्लुङि, लुङस्तप्रत्यये "च्लि लुङि" इति सूत्रेण च्लौ, च्लेः सिजादेशं च बाधित्वा "णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इत्यनेन च्लेश्चङि, अनुबन्धलोपे, 'अ + कामि + अ + त' इति स्थिते "णेरनिटि" इत्यनेन णेर्लोपे कृते 'अ + काम् + अ + त' इति जाते, "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इति सूत्रेणोपधाह्रस्वे 'अ + कम् + अ + त' इति भूते "चङि" इति सूत्रेण द्वित्वे, "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्यासत्वे "हलादिः शेषः" इत्यनेन मकारस्य लोपे 'अ + क + कम् + अ + त' इति जाते "कुहोश्चुः" इत्यनेन चुत्वे "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इत्यनेन सन्वद्भावे

१ इच्छा ।

"सन्यतः" इत्यभ्यासाकारस्य, इकारे 'अ+चि+कम्×अ×त' इति स्थिते, "दीर्घो लघोः" इति सूत्रेण दीर्घे च कृते 'अचीकमत' इति रूपं सिद्धम्।

विदाञ्चकार।

'विद—[1]ज्ञाने' इत्यस्माद्धातोः "लिट् च" इति सूत्रेण लिटि "उष-विद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम्" इति सूत्रेणाऽऽमि, 'विद'—इत्यदन्तनिपातनात् "पुगन्तलघूपधस्य च" इत्यनेन गुणाभावे, लिटो लुकि, लिट्परकृञोऽनुप्रयोगे "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन तिपो णलि "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वेऽभ्यासत्वे "उरत्" इत्यत्वे, रपरे, हलादेः शेषे "कुहोश्चुः" इत्यनेन चुत्वे, गुणे, रपरे, "अत उपधायाः" इत्यनेन वृद्धौ, अनुस्वारे, परसवर्णे च कृते 'विदाञ्चकार' इति रूपं सिद्धम्। आमोऽभावपक्षे-द्वित्वेऽभ्यासकार्ये, गुणे च कृते 'विवेद' इति च सिद्ध्यति।

जहीहि।

त्यागार्थकात् [2]'हा' धातोः "आशिषि लिङ्-लोटौ" इत्यनेन लोटि, लोटः सिपि "सेर्ह्यपिच्च" इत्यनेन सिपो हौ "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" इत्यनेन शपश्लौ "श्लौ" इति सूत्रेण द्वित्वे, ह्रस्वे, चुत्वे जश्त्वे "आ च हौ" इत्यनेनाऽऽत्वे 'जहाहि' इति प्रथमं रूपम्। इत्वे-'जहिहि' इति द्वितीयम्। ईत्वे कृते—'जहीहि' इति त्रीणि रूपाणि साधूनि।

अपादि।

'पद—[3]गतौ' इत्यस्माद्धातोर्लुङ्यनुबन्धलोपे, लकारस्थाने 'त'प्रत्यये "च्लि लुङि" इत्यनेन च्लौ, "चिण् ते पदः" इत्यनेन च्लेश्चिणि "चिणो लुक्" इति सूत्रेण तकारस्य लुकि "अत उपधायाः" इत्यनेन वृद्धौ 'अपादि' इति रूपं निष्पन्नम्।

---

१ जानना। २ त्याग या छोड़ना। ३ गमन, चलना।

दुधविथ ।

'धूञ्—[1]कम्पने' इत्यस्माद्धातोर्लोटि, लोटः सिपि, सिपो थलि, "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्यासत्वे "ह्रस्वः" इत्यनेनह्रस्वे, जश्त्वे, "स्वरति-सूति-सूयति-धूञूदितो वा" इति सूत्रेण वैकल्पिके इडागमेऽनुबन्धलोपे, गुणे, अवादेशे च कृते 'दुधविथ' इति, पक्षे—'दुधोथ' इति द्वे रूपे साधुनी ।

उपास्किरत् ।

'उप—पूर्वात्'कॄ—[2]विक्षेपे' इत्यस्माद्धातोः "अनद्यतने लङ्" इत्यनेन लङि, अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे च "तुदादिभ्यः शः" इत्यनेन 'श'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "ॠत इद्धातोः" इतीत्वे, रपरे "सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्" इति बलात् "अडभ्यासव्यवायेऽपि" इति ककारात्पूर्वं सुट्यनुबन्धलोपे, दीर्घे, "इतश्च" इतीकारलोपे 'उपास्किरत्' इति रूपं साधु ।

तृणेढि ।

'तृह'—हिसि—[3]हिंसायाम्' इत्यस्माद्धातोः "वर्त्तमाने लट्" इति सूत्रेण लट्यनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने तिपि "रुधादिभ्यः श्नम्" इत्यनेन श्नम्यनुबन्धलोपे "ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्" इति णत्वे "तृणह इम्" इति सूत्रेणेमागमेऽनुबन्धलोपे, गुणे, हकारस्य ढत्वे "झषस्तथोर्धोऽधः" इत्यनेन तकारस्य धकारे, ष्टुत्वे "ढो ढे लोपः" इति ढकारस्य लोपे कृते 'तृणेढि' इति रूपं निष्पन्नम् ।

उपस्कुरुते ।

'उप' पूर्वात् 'कृ' धातोर्लटयनुबन्धलोपे लकारस्थाने 'त'प्रत्यये "टित

1 काँपना । 2 फेंकना । 3 हिंसा करना या मारना ।

आत्मनेपदानां टेरे" इति सूत्रेण एत्वे "तनादि कृञ्भ्य उः" इति सूत्रेण 'उ'प्रत्यये, गुणे, रपरे, ततः "अत उत्सार्वधातुके" इत्युत्वे "उपात्प्रतियत्न-वैकृत-वाक्याध्याहारेषु च" इति सूत्रेण सुटयनुबन्ध-लोपे च कृते 'उपस्कुरुते' इति रूपं साधु।

प्रमीणीते।

हिंसार्थकात् प्रपूर्वात् 'मी'धातोर्लटि, लटः स्थाने 'त' प्रत्यये, "टित आत्मनेपदानां टेरे" इति सूत्रेण टेरेत्वे "क्र्यादिभ्यः श्ना" इत्यनेन 'श्ना'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "ई हल्यघोः" इत्यनेन ईत्वे "हिनु-मीना" इति सूत्रेण णत्वे च कृते 'प्रमीणीते' इति रूपं निष्पन्नम्।

अचूचुरत्।

असौ प्रयोगः सन् १६३० वर्षे (८) पृष्ठेऽवलोकनीयः।

प्र० [५] (क)[१]बोभवाञ्चकार।

'भू'धातोः 'धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति-सूत्रेण 'यङ्'प्रत्यये "यङोऽचि च" इत्यनेन यङो लुकि, ततः प्रत्यय-लक्षणेन यङन्तत्वाद् "सन्यङोः" इति सूत्रेण द्वित्वे, "गुणो यङ्लुकोः" इत्यनेनाऽभ्यासस्य गुणे "अभ्यासे चर्च" इति सूत्रेण भकारस्य बकारे "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुसञ्ज्ञायां धातुत्वात् "परोक्षे लिट्" इत्यनेन लिटि "कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः" इत्यामि "आमः" इति सूत्रेण लिटो लुकि "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यनेन लिट्परकृञोऽ-नुप्रयोगे, लिटः स्थाने तिपि, "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन तिपो णल्यनुबन्धलोपे, द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्यासत्वे "उरत्" इत्यत्वे, रपरे, हलादेः शेषे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे, वृद्धौ, अनु-स्वारे परसवर्णादिकार्ये च कृते 'बोभवाञ्चकार' इति रूपं निष्पन्नम्।

---

१ बार बार किया।

[1]याच्ञा ।

याचनमिति विग्रहे 'याच्'धातोः "यज-याच-यत-विच्छ-प्रच्छ-रक्षो नङ्" इति सूत्रेण 'नङ'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "स्तोः श्चुना श्चुः" इति सूत्रेण नस्य श्चुत्वेन ञकारे, टापि, प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते 'याच्ञा' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]अन्यथाकारम् ।

'अन्यथाकृत्वा (भुङ्क्ते) इति विग्रहे 'अन्यथा'-इत्यस्य योगे "अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" इत्यनेन कृञो 'णमुल्'-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, "अचो ञ्णिति" इत्यनेन वृद्धौ, स्वादिकार्ये च सति 'अन्यथाकारम्' इति रूपं साधु ।

[3]अर्द्धपिप्पली ।

अर्धं पिप्पल्याः, इति लौकिकविग्रहे 'अर्ध + सु + पिप्पली + ङस्' इत्यलौकिकविग्रहे "षष्ठी" इति सूत्रेण षष्ठीसमासं बाधित्वा "अर्धं नपुंसकम्" इति सूत्रेण समासे "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि, समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति सूत्रेण परपदलिङ्गत्वात्सोर्लोपे 'अर्धपिप्पली' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[4]अर्द्धर्चः ।

अर्धं ऋचः, इति लौकिकविग्रहे 'अर्ध + सु + ऋच + ङस्' इत्यलौकिकविग्रहे "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इति सूत्रेण 'अ'प्रत्यये, गुणे, रपरे, सुपो लुकि "अर्धर्चाः पुंसि" इत्यनेन पुंस्त्वे, ततः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते 'अर्धर्चः' इति रूपं साधु ।

[5]पारलौकिकम् ।

परलोके भवम्-इति विग्रहे 'परलोक' शब्दात् "अध्यात्मादेष्ठञि-

१ माँगना । २ दूसरी तरह । ३ पिप्पली का अर्धभाग । ४ ऋचा का आधा भाग । ५ परलोक में होने वाला ।

ष्यते" इति सूत्रेण 'ठञ्'प्रत्यये "ठस्येकः" इत्यनेनेकादेशे "अनुशतिकादीनां च" इति सूत्रेणोभयपदवृद्धौ, भत्वे अकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वादिकार्ये च सति 'पारलौकिकम्' इति रूपं मनोरमम् ।

[1]प्रथिमा ।

पृथोर्भावः—इति विग्रहे 'पृथु'शब्दात् "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इत्यनेन 'इमनिच्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढानामेव रत्वम्" इति "र ऋतो हलादेर्लघोः" इति ऋकारस्य रादेशे, टिलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ, "सौ च" इत्यनेन दीर्घे, सुलोपे, नकारस्य च लोपे 'प्रथिमा' इति रूपं साधु। पक्षे—"इगन्ता च लघुपूर्वात्" इत्यनेन 'अण्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, वृद्धौ, रपरे, "ओर्गुणः" इति गुणे, अवादेशे, ततः स्वादिकार्ये च कृते 'पार्थवम्' इत्यपि भवतीति बोध्यम् ।

[2]भूयिष्ठः ।

अयमनयोरतिशयेन बहुरिति विग्रहे 'बहु'शब्दात् "इष्ठस्य यिट् च" इत्यनेन इष्ठनि, इलोपे, यिडागमेऽनुबन्धलोपे च कृते "बहोर्लोपो भू च बहोः" इत्यनेन बहोः स्थाने 'भू'-इत्यादेशे 'भूयिष्ठः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[3]इन्द्राणी ।

इन्द्रस्य स्त्री—इति विग्रहे 'इन्द्र'शब्दात "इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य-यव-यवन-मातुलाचार्याणामानुक्" इति सूत्रेण ङीषि, आनुगागमेचाऽनुबन्धलोपे "अकः सवर्णे दीर्घः" इति दीर्घे, णत्वे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ, सोर्लुकि च कृते 'इन्द्राणी' इति रूपं सिद्धम् ।

(ख) "अकथितं च" इति सूत्रस्योदाहरणानि—

[4]गां दोग्धि पयः । [5]बलिं याचते वसुधाम् । [6]तण्डुलानोदनं पचति ।

---

१ मोटापन । २ बहुत । ३ इन्द्र की स्त्री । ४ गौ से (गोप) दूध दुहता है । ५ राजा बलि से पृथ्वी माँगता है । ६ चावलों से भात बनाता है ।

[1]गर्गान् शतं दण्डयति । [2]व्रजमवरुणद्धि गाम् । [3]माणवकं पन्थानं पृच्छति । [4]वृक्षमवचिनोति फलानि । [5]माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । [6]शतं जयति देवदत्तम् । [7]सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । [8]देवदत्तं शतं मुष्णाति । [9]ग्राममजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा-इत्यादि "अकथितं च" इति सूत्रस्योदाहरणानि ।

सन् १९३८

प्रश्नाः—

१—गव्यूतिः, प्रार्णम्, सन्नच्युतः, शम्भू राजते-
एषु प्रयोगेषु सशास्त्रं सन्धिकार्यं दर्शयत । १९

२—'विष्णो इति' इति स्थिते कानि कानि कार्याणि भवन्ति कानि च रूपाणि ? स्पष्टं लिखत । ३

३—हरेः, प्रध्यि, स्त्रियम्, हे मधु, चतुर्णाम्, अमीभिः, अनया, दीव्यन्ति-एषु केचन सप्त प्रयोगाः साधनीयाः । २१

४—अभूवन्, भेजे, जघसिथ, जिह्रीयात्, स्यति, स्तर्यात्, औनत्, कुर्वन्ति, स्तरिषीष्ट, अजीगणत्-एषु कान्यपि सप्त रूपाणि साधनीयानि । २८

५—पिपठिषति, बोभूयात्, अस्तावि, पचेज्ञिमाः, सुशर्मा,

---

१ गर्गों से सौ रुपया दण्ड लेता है । २ व्रज में गौ को रोकता है । ३ लड़के से रास्ता पूछता है । ४ वृक्ष से फल चुनता है । ५ बालक को धर्मोपदेश देता है । ६ देवदत्त से सौ रुपया जीतता है । ७ अमृत के लिये क्षीरसागर को मथता है । ८ देवदत्त से सौ (रुपया) चुराता है । ९ बकरी को गाँव में ले जाता है ।

हितम्, द्युतित्वा, सहरि, अहोरात्रः,-एषु केऽपि षट् प्रयोगाः, साधनीयाः । १८

६—श्वाफल्कः, पित्र्यम्, पटपटाकरोति, शकटी, अतिकेशी एषु कान्यपि चत्वारि रूपाणि साधयत । ८

७—'सखि'शब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु, 'गुप्' धातोर्लुटि, 'मीञ्' धातोर्लुङि—रूपाणि लेखनीयानि । १०

—०—

उत्तराणि—

[१] [1]गव्यूतिः ।

'गो + यूतिः' इत्यवस्थायाम्, "अध्वपरिमाणे च" इति वार्तिकेन गकारोत्तरवर्तिन ओकारस्य स्थानेऽवादेशे कृते 'गव्यूतिः' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]प्रार्णम् ।

'प्र + ऋणम्' इत्यत्रस्थायाम्, "आद्गुणः" इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते, तं वाधित्वा "प्र-वत्सतर-कम्बल-वसनार्ण-दशानामृणे" इति वार्तिकेन पूर्वपरयोः स्थाने आकारवृद्धौ "उरण् रपरः" इति रपरत्वे च कृते 'प्रार्णम्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[3]सन्नच्युतः ।

'सन् + अच्युतः' इत्यवस्थायां "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" इति सूत्रेण नुडागमेऽनुबन्धलोपे नकारयोरकारेण संयोगे च कृते 'सन्नच्युतः' इति रूपं साधु ।

शम्भू राजते ।

असौ प्रयोगः सन् १९३६ वर्षे (६८) पृष्ठे प्रेक्षणीयः ।

---

१ दो कोस को कहते हैं । २ अधिक ऋण (कर्जा) । ३ अच्युत भगवान् नित्य हैं ।

प्र० [२]

अस्योत्तरं सन् १९३१ वर्षे (१४) पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

[३] हरेः ।

एष प्रयोगः सन् १९३३ वर्षे (४०) पृष्ठेऽवलोकनीयः ।

प्रध्यि ।

'प्रधी'शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात्सप्तम्येकवचने 'ङि' विभक्तावनुबन्धलोपे 'प्रधी + इ' इति जाते, **"इको यणचि"** इति सूत्रेण यणं बाधित्वा **"अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ"** इति सूत्रेण इयङि प्राप्ते, तम्प्रबाध्य **"एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य"** इत्यनेन यणि **'प्रध्यि'** इति रूपं निष्पन्नम् ।

स्त्रियम् ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[1]'स्त्री'शब्दस्य द्वितीयैकवचने 'अम्'विभक्तौ **"वाऽऽम्शसोः"** इति सूत्रेण वैकल्पिके इयङादेशेऽनुबन्धलोपे **'स्त्रियम्'** इति, इयङाभावपक्षे—**"अमि पूर्वः"** इत्यनेन पूर्वरूपे **'स्त्रीम्'** इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

हे मधु ।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक—[2]'मधु'शब्दस्य सम्बोधनैकवचने सौ विभक्तौ **"स्वमोर्नपुंसकात्"** इति सूत्रेण सोर्लुकि **"न लुमताङ्गस्य"** इत्यस्यानित्यत्वात् **"प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्"** इति प्रत्ययलक्षणेन पाक्षिके **"ह्रस्वस्य गुणः"** इति सूत्रेण गुणे **'हे मधो !'** इति । गुणाभावपक्षे- **'हे मधु'** इति रूपं सिद्धम् ।

चतुर्णाम ।

अयं प्रयोगः सन् १९३७ वर्षे (७८) पृष्ठे प्रेक्षणीयः ।

---

१ स्त्री (औरत) । २ शहद, मदिरा ।

अमीभिः।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक-'अदस्'शब्दात्तृतीयाबहुवचने भिसि विभक्तौ "त्यदादीनामः" इति सूत्रेणात्वे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे "अतो भिस ऐस्" इति भिस प्राप्तमैसादेशं प्रबाध्य "नेदमदसोरकोः" इति निषेधे, "बहुवचने झल्येत्" इत्येत्वे "एत ईद्बहुवचने" इत्येकारस्य ईकारे, "अदसोऽसेर्दादु दो मः" इत्यनेन दकारस्य मत्वे, ततः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'अमीभिः' इति रूपं सिद्धम्।

अनया।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक-[१]'इदम्'शब्दस्य तृतीयैकवचने 'टा'विभक्तावनुबन्धलोपे "त्यदादीनामः" इत्यनेनात्वे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपत्वे "अजाद्यतष्टाप्" इत्यनेन टापि, दीर्घे "आङि चाऽपः" इत्येत्वे "एचोऽयवायावः" इत्यनेनायादेशे, "अनाप्यकः" इति सूत्रेण इद अनादेशे च कृते "अनया" इति रूपं सिद्धम्।

दीव्यन्ति।

प्रातिपदिकसञ्ज्ञकात्-[२]'दीव्यत्'शब्दाज्जसि विभक्तौ समागतायां सत्यां "जश्शसोः शिः" इति सूत्रेण जसः श्यादेशेऽनुबन्धलोपे "नपुंसकस्य झलचः" इति सूत्रेण नुम्यनुबन्धलोपे च 'दीव्यन्ति' इति रूपं साधु।

प्र० [४] अभूवन्।

अस्योत्तरं सन् १६३७ वर्षे (८०) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

भेजे।

'भज-सेवायाम्' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इति लिटयनुबन्धलोपे, तकारस्थाने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-ता-ऽऽतां-झ-थासाथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इति सूत्रेण 'त'

१ यह। २ खेलता हुआ।

प्रत्यये "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इति सूत्रेणैश्यनुबन्धलोपे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इत्यनेन द्वित्वेऽभ्यासकार्ये च कृते, ततः "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" इति सूत्रेण एत्वेऽभ्यासस्य लोपे च कृते 'भेजे' इति रूपं साधु ।

जघसिथ ।

भक्षणार्थकात्–'अद' धातोः "परोक्षे लिट्" इत्यनेन लिटि "लिट्यन्यतरस्याम्" इत्यनेन वैकल्पिके घस्लादेशेऽनुबन्धलोपे लिटः सिपि, सिपस्थल्यनुबन्धलोपे द्वित्वे, हलादेः शेषे, चुत्व, जश्त्वे, तासि घसोऽभावात् थलि क्रादिनियमान्नित्ये इटयनुबन्धलोपे 'जघसिथ' इति रूपं सिद्धम् ।

घस्लादेशाभावपक्षे–द्वित्वे "अत आदेः" इति सूत्रेण दीर्घे, "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन च सवर्णदीर्घे, तत "इडत्यर्तिव्ययतीनाम्" इत्यनेनेडागमेऽनुबन्धलोपे 'आदिथ' इति द्वे रूपे साधुनी ।

जिह्रीयात् ।

'ह्री–लज्जायाम्' इत्यस्माद्धातोर्विधिलिङस्तिप इकारलोपे, शपः श्लौ, "श्लौ" इति सूत्रेण द्वित्वेऽभ्यासत्वे, ह्रस्वे, "कुहोश्चुः" इत्यनेन हकारस्य झकारे "अभ्यासे चर्च" इति झकारस्य जकारे, यासुटि, "लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य" इत्यनेन सकारस्य च लोपे कृते 'जिह्रीयात्' इति रूपं साधु ।

स्यति ।

'षो–ऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोर्लटि, लटस्तिप्यनुबन्धलोपे, शपं बाधित्वा "दिवादिभ्यः श्यन्" इत्यनेन 'श्यन्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "धात्वादेः षः सः" इत्यनेन सत्वे "ओतः श्यनि" इति सूत्रेण ओकारस्य लोपे 'स्यति' इति रूपं सिद्धम् ।

स्तर्यात् ।

'स्तृञ्–[1]आच्छादने' इत्यस्माद्धातोराशीर्लिङि, लिङः स्थाने तिप्यनु-

१ ढकना ।

वन्धलोपे, "इतश्च" इत्यनेन इकारलोपे, "किदाशिषि" इति सूत्रेण यासुडागमेऽनुबन्धलोपे, "लिङाशिषि" इति तस्याऽऽर्धधातुकत्वे कित्त्वे च "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इत्यनेन सकारलोपे, यासुटः कित्त्वाद्गुणाभावे प्राप्ते, परञ्च "गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः" इत्यनेन गुणे रपरे च सति 'स्तर्यात्' इति रूपं सिद्धम् ।

औनत् ।

[1]क्लेदनार्थकात्—'उन्द'धातोः "अनद्यतने लङ्" इत्यनेन लङि, अनुवन्धलोपे, लस्य स्थाने तिप्यनुवन्धलोपे, "रुधादिभ्यः श्नम्" इत्यनेन श्नम्यनुवन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेन इकारस्य लोपे "आडजादीनाम्" इति सूत्रेणाऽऽडागमेऽनुवन्धलोपे "आटश्च" इति वृद्धौ "श्नान्नलोपः" इति नकारलोपे "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन तकारस्य लोपे, वैकल्पिके दस्य चर्त्वे च कृते 'औनत्'-'औनद्' इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

कुर्वन्ति ।

'कृ'धातोर्लटि, लटो झौ, शपं वाधित्वा "तनादि कृञ्भ्य उः" इत्युप्रत्यये, गुणे, रपरे "अत उत्सार्वधातुके" इत्युत्वे "झोऽन्तः" इति सूत्रेण झस्यान्तादेशे, यणि, "हलि च" इति प्राप्तं दीर्घं "न भकुर्छुराम्" इति निषेधे 'कुर्वन्ति' इति रूपं सिद्धम् ।

स्तरिषीष्ट ।

आच्छादनार्थकात्—'स्तॄ'धातोराशीर्लिङि, लिङः 'त'प्रत्यये "लिङः सीयुट्" इति सूत्रेण यकारस्य लोपे "सुट् तिथोः" इत्यनेन सुटयनुवन्धलोपे "लिङ् सिचोरात्मनेपदेषु" इत्यनेन वैकल्पिके इडागमेऽनुवन्धलोपे "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे रपरे "वृतो वा" इत्यनेन दीर्घे प्राप्ते "न लिङि" इत्यनेन तन्निषेधे "आदेशप्रत्यययोः"

[1] भिगोना ।

इति षत्वे "ष्टुना ष्टुः" इति ष्टुत्वे 'स्तरिषीष्ट' इति, इडभावपक्षे—"उश्च" इति कित्त्वाद्गुणाभावे, इत्वे, रपरे, "हलि च" इत्यनेन दीर्घे 'स्तीर्षीष्ट' इति द्वे रूपे साधुनी।

आजीगर्यात्।

अस्योत्तरं सन् १६३३ वर्षे (४४) पृष्ठे प्रेक्षणीयम्।

प्र० [५] पिपठिषति।

अस्याप्युत्तरं सन् १६३२ वर्षे (३४) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

बोभूयात्।

'भू'धातोः "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" इति सूत्रेण 'यङ्'प्रत्यये "यङोऽचि च" इत्यनेन यङो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् "सन्यङोः" इति द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वे, भस्य जश्त्वेन बत्वे "गुणो यङ्लुकोः" इत्यनेनाभ्यासस्य गुणे 'बोभूय'—इत्यस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां धातुत्वाद्विधिलिङि, तस्य स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे, इकारलोपे, यासुटि, सकारलोपे च कृते 'बोभूयात्' इति रूपं सम्पन्नम्।

[1]अस्तावि।

'स्तु'—इत्यस्माद्धातोर्भावे "भावकर्मणोः" इत्यात्मनेपदत्वाल्लुङि, लुङस्तप्रत्ययेऽटि, च्लौ "चिण् भावकर्मणोः" इति सूत्रेण च्लेश्चिणि, वृद्धौ, आवादेशे, "चिणो लुक्" इत्यनेन तस्य लुकि 'अस्तावि' इति रूपं निष्पन्नम्।

[2]पचेलिमाः।

'पक्तुमर्हाः—इति विग्रहे 'पच्'धातोः "केलिमर उपसङ्ख्यानम्" इति कर्मणि 'केलिमर' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वादिकार्ये च कृते 'पचेलिमाः' इति रूपं सिद्धम्।

---

१ स्तुति किया हुआ। २ पकाने योग्य।

[1]सुशर्मा ।

सुष्ठु श्रृणातीति विग्रहे सु—पूर्वात् 'श्रॄ'—हिंसायाम्, इत्यस्माद्धातोः "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इत्यनेन मनिन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "आर्धधातुकं शेषः" इत्यार्धधातुकसंज्ञायां "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणे "उरण् रपरः" इत्यनेन रपरे "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति सूत्रेण प्राप्तमिडागमं "नेड्वशिकृति" इत्यनेन निषेधे, ततः 'सुशर्मन्' इत्यस्य प्रातिपदिकत्वात्सौ "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति दीर्घे "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इति सुलोपे "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नकारलोपे 'सुशर्मा' इति रूपं साधु ।

[2]हितम् ।

अधायि—इति विग्रहे 'धा' धातोः "निष्ठा" इत्यनेन 'क्त' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "दधातेर्हिः" इति सूत्रेण 'हि' इत्यादेशे, प्रातिपदिकत्वात्सौ, अमि, पूर्वरूपे च कृते 'हितम्' इति रूपं सिद्धम् ।

द्युतित्वा ।

द्योतनम्—इति विग्रहे 'द्युत' धातोः 'क्त्वा' प्रत्यये, इडागमेऽनुबन्धलोपे च "न क्त्वा सेट्" इत्यनेन कित्त्वप्रतिषेधं बाधित्वा "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" इति सूत्रेण पाक्षिककित्त्वाद्गुणनिषेधे 'द्युतित्वा' इति । पक्षे—गुणे कृते 'द्योतित्वा' इति रूपद्वयं सम्पन्नम् ।

[3]सहरि ।

हरेः सादृश्यम्, इति लौकिकविग्रहे 'हरि+ङस्+सह' इत्यलौकिकविग्रहे "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-

---

१ सुन्दर काटने वाला । २ हित (कल्याण) किया हुआ ।
३ हरि का सादृश्य ।

सम्पत्ति-साकल्या-ऽन्तवचनेषु" इति सूत्रेण समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः" इत्यनेन सुपो लुकि "प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्" इति सूत्रेण 'सह'–इत्यस्योपसर्जनत्वात् "उपसर्जनं पूर्वम्" इति पूर्वप्रयोगे "अव्ययीभावे चाकाले" इति 'सह' इत्यस्य स्थाने सादेशे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सौ "अव्ययादाप्सुपः" इत्यनेन सोर्लुकि 'सहरि' इति रूपं सम्पन्नम् ।

[1]अहोरात्रः ।

अहश्च रात्रिश्च, इति लौकिकविग्रहे 'अहन्+सु+रात्रि+सु' इत्यलौकिकविग्रहे द्वन्द्वसमासे "अहः सर्वैकदेश-संख्यात-पुण्याच्च रात्रेः" इति सूत्रेण 'अच्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सुपो लुकि 'अहन्+रात्रि+अ' इति स्थिते, "यचि भम्" इत्यनेन भत्वे "यस्येति च" इतीकारलोपे "रूप-रात्रि-रथन्तरेषु रुत्वं वाच्यम्" इति रुत्वे "हशि च" इत्युत्त्वे "आद्गुणः" इतिं गुणे "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंस्त्वे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च सति 'अहोरात्रः' इति रूपं साधु ।

प्र० [६] [2]श्वाफल्कः ।

श्वफल्कस्यापत्यम्–इति विग्रहे 'श्वफल्क'शब्दात् "ऋष्यन्धक-वृष्णि-कुरुभ्यश्च" इति सूत्रेण 'अण्' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "तद्धितेष्वचामादेः" इत्यनेनाऽऽदिवृद्धौ, "यचि भम्" इति भत्वे "यस्येति च" इत्यकारलोपे, ततः "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'श्वाफल्कः' इति रूपं सिद्धम् ।

[3]पित्र्यम् ।

पितरौ देवता अस्येति विग्रहे 'पितृ'शब्दात् 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्"

१ दिन–रात । २ श्वफल्क का लड़का (अक्रूर) । ३ पितृदेवताक ।

इति सूत्रेण 'यत्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "रीङ् ऋतः" इति ऋकारस्य रीङा-देशे, भत्वे, "यस्येति च" इतीकारलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते '**पित्र्यम्**' इति रूपं साधु।

[1]पटपटा करोति।

पटत् पटदिति सम्पद्यते, तं करोतीति विग्रहे 'पटत्' शब्दस्य "**डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्**" इति द्वित्वे, ततः "**अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यज-वरार्धादनितौ डाच्**" इत्यनेन डाचि, टिलोपे "**तस्य परमाम्रेडितम्**" इत्याम्रेडितसंज्ञायां "**नित्यमाम्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्**" इति तकार-पकारयोः पकारे कृते '**पटपटा करोति**' इत्यस्य सिद्धिः।

[2]शकटी।

'शकटी'—इत्यत्र 'शकटि'शब्दात् "**सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके**" इति सहकारेण '**कृदिकारादक्तिनः**' इति वार्त्तिकेन वैकल्पिके 'ङीप्'प्रत्ययेऽनुबन्ध लोपे "**यचि भम्**" इति सूत्रेण भसंज्ञायां "**यस्येति च**" इतीकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ङ्यादिलोपे च कृते '**शकटी**' इति। ङीपोऽभावपक्षे—सौ रुत्वे विसर्गे च सति '**शकटिः**' इति द्वे रूपे साधुनी।

[3]अतिकेशी।

केशानतिक्रान्ता—इति लौकिकविग्रहे 'केश+शस्+अति' इत्यलौ-किकविग्रहे "**अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया**" इति सूत्रेण समासे, समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "**सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**" इत्यनेन सुपो लुकि, ततः 'अतिकेश'शब्दात् "**स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्**" इति सूत्रेण वैकल्पिके 'ङीष्'प्रत्यये, ङकारषकारयोर्लोपे "**यचि भम्**" इति भत्वे, "**यस्येति च**" इत्यलोपे, ततः पुनः प्रातिपदिकत्वात्सौ, सोर्लुकि '**अतिकेशी**' इति, ङीषोऽभावपक्षे—टापि, सवर्णदीर्घे च कृते '**अतिकेशा**' इति रूपद्वयं सिद्धम्।

१ पटत् ऐसा अव्यक्त (जो सुनने में न मालूम पड़े ऐसा) शब्द करता है। २ गाड़ी। ३ बहुत केशवाली स्त्री।

प्र० (७)

[1]'सखि' शब्दस्य रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
सखा	सखायौ	सखायः	प्रथमा ।
सखायम्	सखायौ	सखीन्	द्वितीया ।
सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः	तृतीया ।
सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	चतुर्थी ।
सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	पञ्चमी ।
सख्युः	सख्योः	सखीनाम्	षष्ठी ।
सख्यौ	सख्योः	सखिषु	सप्तमी ।
हे सखे !	हे सखायौ !	हे सखायः !	सम्बोधनम् ।

[2]'गुप्धातोर्लुटि रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
गोपायिता गोपिता गोप्ता	गोपायितारौ गोपितारौ गोप्तारौ	गोपायितारः गोपितारः गोप्तारः	प्रथमपुरुषः
गोपायितासि गोपितासि गोप्तासि	गोपायितास्थः गोपितास्थः गोप्तास्थः	गोपायितास्थ गोपितास्थ गोप्तास्थ	मध्यमपुरुषः
गोपायितास्मि गोपितास्मि गोप्तास्मि	गोपायितास्वः गोपितास्वः गोप्तास्वः	गोपायितास्मः गोपितास्मः गोप्तास्मः	उत्तमपुरुषः

१ मित्र । २ रक्षा करना ।

१'मीञ्'धातोर्लुङि रूपाणि ।

परस्मैपदे—

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
अमासीत्	अमासिष्टाम्	अमासिषुः	प्रथमपुरुषः ।
अमासीः	अमासिष्टम्	अमासिष्ट	मध्यमपुरुषः ।
अमासिषम्	अमासिष्व	अमासिष्म	उत्तमपुरुषः ।

आत्मनेपदे—

अमास्त	अमासाताम्	अमासत	प्रथमपुरुषः ।
अमास्थाः	अमासाथाम्	अमाध्वम्	मध्यमपुरुषः ।
अमासि	अमास्वहि	अमास्महि	उत्तमपुरुषः ।

सन् १९३९

प्रश्नाः—

१—क, छ, ङ, घ, म, श, इत्येतेषां वर्णानां कानि बाह्यप्रयत्नानि। ६

२—शिवेहि, अमुकेऽत्र, सँस्कर्ता, मनोरथः, एतेषां प्रयोगाणां सशास्त्रं सिद्धिं प्रदर्शयत । १६

अथवा

गो + अग्रम्, त्वं + करोषि, सन् + शम्भुः, नॄन् + पाहि, इत्यस्यां स्थितौ कानि रूपाणि भवन्ति, कथञ्च तत्सिद्धिरिति ससूत्रं प्रतिपादयत ।

३—रामाय स्त्रियै विश्वौहः, बभूव, मिमीते, अह्निः, । एषु प्रयोगेषु ससूत्रं सिद्धिप्रकारं लिखत । २४

४—अबोभोत्, अलाभि, अवावा, शुभंयुः, मानुषी, विप्राय गां ददाति । एतान् प्रयोगान् सम्यक् प्रसाधयत । २४

१ मारना ।

५—अन्तादिवच्च, प्रथमलिङ्गग्रहणं च, नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे, आद्यन्तवदेकस्मिन्—एतेषां शास्त्राणां सोदाहरणमर्थं ब्रूत । १०

अथवा

नेर्गद०, पाघ्राध्मा०, दाम्नीश०, अव्ययं विभक्ति०, पङ्क्तिविंशति०, एतानि केवलानि सूत्राणि सम्पूर्णानि शुद्धानि विलिखत ।

६—समासः कतिविधः । कानि च तदुदाहरणानीति स्पष्टं प्रतिपादयत । १०

७—त्रिषु लिङ्गेषु द्वि, त्रि, चतुर्, शब्देष्वन्यतमस्य, युष्मदस्मदोरन्यतरस्य च सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि विलिख्य, लिह् आस्वादने, ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि धात्वोरनयोरन्यतरस्य सर्वलकारेषु प्रथमं रूपञ्च स्पष्टं लिखत । १०

उत्तराणि—

प्र० [१]

क—इत्यस्य विवारो श्वासोऽघोषोऽल्पप्राणप्रयत्नो भवति ।
छ— „ विवारो श्वासोऽघोषो महाप्राणप्रयत्नोऽस्ति ।
ड— „ संवारो नादो घोषोऽल्पप्राणप्रयत्नो भवति ।
घ— „ „ „ „ महाप्राणप्रयत्नोऽस्ति ।
म— „ „ „ „ अल्पप्राणप्रयत्नो विद्यते ।
श— „ विवारो श्वासोऽघोषो महाप्राणप्रयत्नो भवति ।

प्र० [२] शिवेहि ।

अस्योत्तरं (२) द्वितीयपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

[1]अमुकेऽत्र।

*'अमुके+अत्र' इत्यवस्थायाम्, "एङः पदान्तादति" इति सूत्रेण पूर्वरूपे कृते 'अमुकेऽत्र' इति रूपं सिद्धम्।

नन्वत्र "अदसो मात्" इति सूत्रे माद्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। उत्तरयति—माद्ग्रहणाभावे "ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्" इति सूत्रात्-एदित्यस्याप्यनुवृत्त्या 'अदस्'शब्दात्परस्य एकारस्यापि प्रगृह्यसंज्ञाविधानाद् 'अमुके+अत्र' इति दशायां ककारोत्तरवर्तिन एकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञायां "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" इति प्रकृतिभावेन 'अमुके अत्र' इत्यनिष्टं रूपं स्यादतो सूत्रे माद्ग्रहणं कर्तव्यम्। कृते तु माद्ग्रहणे तत्सामर्थ्यान्न एदित्यस्यानुवृत्तिरिति, न तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञात्वेन प्रकृतिभावः। अपि तु पररूपमेव भवतीति दिक्।

[2]सँस्कर्ता।

'सम्+स्कर्ता' इत्यवस्थायां "समः सुटि" इति सूत्रेण मकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा" इति सूत्रेण वैकल्पिकेऽनुनासिकत्वे "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति रेफस्य विसर्गे, ततो "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रेण विसर्गस्य सत्वे प्राप्ते, तम्बाधित्वा "वा शरि" इत्यनेन वैकल्पिके विसर्गे प्राप्ते, तमपि प्रबाध्य "सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः" इति वार्तिकेन सकारादेशे 'सँस्कर्ता' इति, अनुनासिकत्वाभावपक्षे—"अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इति सूत्रेणानुस्वारागे, रेफस्य

* 'अदस्'शब्दात् "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः" इति सूत्रेण 'अकच्'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात् 'अदकस्'शब्दाज्जसि विभक्तौ "त्यदादीनामः" इत्यत्वे "अतो गुणे" इति पररूपे, "जसः शी" इत्यनेन जसः श्यादेशेऽनुबन्धलोपे, गुणे, मुत्वे च कृते 'अमुके' इत्यस्य सिद्धिर्भवतीति बोध्यम्।

[1] ये यहाँ है। [2] संस्कार करने वाला।

विसर्गे, विसर्गस्य सकारे च कृते 'संस्कर्ता' इति इति रूपद्वयं साधु ।

मनोरथः ।

अस्य साधनं १९३२ वर्षे (२८) पृष्ठे कृतं मया ।

गो अग्रम् ।

अयमपि प्रयोगः १९३३ वर्षे (३६) पृष्ठे साधितोऽस्ति ।

[1]त्वङ्करोषि ।

'त्वम् + करोषि' इत्यवस्थायां "मोऽनुस्वारः" इति सूत्रेण मकारस्यानुस्वारे "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इति सूत्रम्प्रबाध्य "वा पदान्तस्य" इत्यनेन वैकल्पिके ङकारे परसवर्णे 'त्वङ्करोषि' इति, परसवर्णाभावपक्षे—'त्वं करोषि' इति द्वे रूपे साधुनी ।

सञ्च्छम्भुः ।

अस्योत्तरं सन् १९३० वर्षे (२) द्वितीय-पृष्ठे प्रेक्षणीयम् ।

[2]नॄँ पा ≍ हि ।

'नॄन् + पाहि' इत्यवस्थायां "नॄन्पे" इति सूत्रेण वैकल्पिके नकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे "अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा" इत्यनेन वैकल्पिकेऽनुनासिकागमे, ततः "खरवसानयोर्विसर्जनीयः" इति रेफस्य विसर्गे "विसर्जनीयस्य सः" इति विसर्गस्य सकारे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य "कुप्वोः ≍क≍पौ च" इति सूत्रेण विसर्गस्य ≍पादेशे, 'नॄँ ≍पाहि' इति प्रथमं रूपं सिद्धम् । अनुनासिकाभावपक्षे-"अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः" इति सूत्रेणाऽनुस्वारागमे कृते 'नॄं ≍पाहि' इति द्वितीयं रूपम् । ≍पादेशाभावपक्षे—रुत्वानुनासिकविसर्गेषु कृतेषु 'नॄँः पाहि' इति तृतीयम् । अनुस्वारागमपक्षे—'नॄंः पाहि' इति चतुर्थम् । रुत्वाभावपक्षे-'नॄन्पाहि' इति पञ्च रूपाणि साधूनि ।

---

१ तुम (क्या) करते हो ? । २ मनुष्यों की रक्षा करो ।

प्र० [३] रामाय।

अस्योत्तरं सन् १९३२ वर्षे (२८) पृष्ठे प्रेक्षणीयम्।

स्त्रियै।

प्रातिपदिकत्वात्—'स्त्रि'शब्दात् 'ङे'विभक्तावनुबन्धलोपे "यू स्त्र्याख्यौ नदी" इति सूत्रेण नदीसञ्ज्ञायाम्, "आण्नद्याः" इत्यनेनाऽऽडागमेऽनुबन्धलोपे "आटश्च" इति सूत्रेण वृद्धौ "स्त्रियाः" इत्यनेन इयङादेशेऽनुबन्धलोपे च कृते 'स्त्रियै' इति रूपं सिद्धम्।

विश्वौहः।

अस्य प्रयोगस्य साधनप्रकारः सन् १९३२ वर्षे (३०) पृष्ठे प्रेक्षणीयः।

बभूव।

"भू—सत्तायाम्' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इति सूत्रेण लिड्यनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-ताऽऽतां-झ-थासाथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इत्यनेन प्रथमपुरुषैकवचने 'तिप्'प्रत्यये "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यनेन तिपो णलादेशेऽनुबन्धलोपे, 'भू+अ' इति स्थिते, नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधित्वा "भुवो वुग्लुङ्लिटोः" इत्यनेन वुगागमेऽनुबन्धलोपे, 'भूव्+अ' इति जाते, 'वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति' इति न्यायेन वुक्सहितस्य भुवो "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति द्वित्वे, "भूव्+भूव्+अ' इति भूते, "पूर्वोऽभ्यासः" इति प्रथम'भूव्'—इत्यस्याभ्याससञ्ज्ञायां "हलादिः शेषः" इत्यनेन वकारस्य लोपे 'भू+भूव्+अ' इति जाते "ह्रस्वः" इत्यनेनाभ्यासस्य ह्रस्वे 'भवतेरः" इत्यनेनाभ्यासोकारस्य अकारे 'भ+भूव्+अ' इति जाते, "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन पूर्वभकारस्य बकारे 'बभूव' इति रूपं सिद्धम्।

मिमीते।

'माङ्—'माने शब्दे च' इत्यस्माद्धातोः "वर्त्तमाने लट्" इति

१ नापना, बिल्ली या बकरी का शब्द 'में-में 'करना।

सूत्रेण लट्यनुबन्धलोपे, लकारस्थाने 'त' प्रत्यये, टेरेत्वे "जुहोत्यादिभ्यः श्लुः" इत्यनेन शपः श्लौ "श्लौ" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्याससञ्ज्ञात्वे, "ह्रस्वः" इति ह्रस्वे, "भृञामित्" इत्यनेन इत्वे, तस्य ङित्वात् "ई हल्यघोः" इति सूत्रेण ईत्वे च कृते 'मिमीते' इति रूपं साधु ।

अहिनः ।

हिंसार्थकात्—'हिस्' धातोर्लुङि, "अनद्यतने लङ्" इति सूत्रेण लङि, अनुबन्धलोपे, लस्य स्थाने सिप्यनुऽबन्धलोपे "इतश्च" इत्यनेन इकारलोपे "लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यनेनाडागमेऽनुबन्धलोपे, "रुधादिभ्यः श्नम्" इति श्नम्यनुबन्धलोपे, नलोपे, हल्ङ्यादिलोपे च "सिपि धातो रुर्वा" इति पाक्षिके रुत्वे विसर्गे च कृते 'अहिनः' इति, अत्र 'वा'शब्दस्य समुच्चयार्थकत्वात् "वसु-स्रंसु-ध्वंस्वनडुहां दः" इति दकारस्यानुवृत्त्या रुत्वाभावपक्षे-सकारस्य दत्वे "वाऽवसाने" इति वैकल्पिके चर्त्वे 'अहिनत्'-'अहिनद्' इति त्रीणि रूपाणि साधूनि ।

प्र० [४] अबोभोत् ।

'भू'धातोः "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" इत्यनेन यङि "यङोऽचि च" इत्यनेन यङो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् "सन्यङोः" इति सूत्रेण द्वित्वे "गुणो यङ्लुकोः" इत्यनेन गुणे "अभ्यासे चर्च" इति भस्य बत्वे "सनाद्यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां धातुत्वात् "लुङ्" इत्यनेन लुङ्यनुबन्धलोपे लकारस्थाने तिप्यनुबन्धलोपेऽडागमे, इकारलोपे "च्लि लुङि" इति च्लौ "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिचि "गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यनेन सिचो लोपे "यङो वा" इति पक्षिके इडभावे गुणे च कृते 'अबोभोत्' इति, इटि कृते तु—'अबोभूवीत्' इति रूपद्वयं सिद्ध्यति ।

[1]अलाभि ।

'लभ्'धातोर्भावे लुङि "भावकर्मणोः" इत्यनेनाऽऽत्मनेपदत्वाल्लुङस्त-

१ प्राप्त किया हुआ ।

प्रत्यये "लुङ्—लङ्—लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इत्यडागमेऽनुबन्धलोपे "च्लि लुङि" इति च्लौ "चिण् भावकर्मणोः" इत्यनेन च्लेश्चिणि 'अ + लभ् + इ + त' इति स्थिते "विभाषा चिण्णमुलोः" इत्यनेन पाक्षिके नुमोऽभावे "चिणो लुक्" इति सूत्रेण तकारस्य लोपे "अत उपधायाः" इत्यनेन वृद्धौ कृतायां सत्यां 'अलाभि' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]अवावा ।

ओणतीति विग्रहे 'ओणृ—अपनयने' इत्यस्माद्धातोर्वनिपि "विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत्" इति सूत्रेण णकारस्याऽऽत्वे, ओकारस्याऽवादेशे, ततः 'अवावन्'शब्दात् "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इति सूत्रेण दीर्घे, हल्ङ्यादिना सोर्लोपे, नकारस्य च लोपे कृते 'अवावा' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]शुभंयुः ।

शुभमस्य विद्यते—इति विग्रहे 'शुभम्' इत्यस्मात् "अहंशुभमोर्युस्" इति सूत्रेण युसि, अनुस्वारे, ततः प्रातिपदिकत्वात्स्वादिकार्ये च कृते'शुभंयुः' इति रूपं साधु ।

[3]मानुषी ।

'मनु'शब्दात्—अपत्येऽर्थे "मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च" इति सूत्रेण 'अञ्' प्रत्यये, षुगागमे चाऽनुबन्धलोपे, वृद्धौ, 'मानुष'शब्दात् "जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्" इत्यनेन ङीषि, अनुबन्धलोपे, भत्वे, "यस्येति च" इत्यनेनाकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ, सोर्लुकि च कृते 'मानुषी' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ दूर करने वाली ब्राह्मणी । २ शुभान्वित अर्थात् कल्याण कारक (पुरुष) । ३ स्त्री ।

[1] विप्राय गां ददाति ।

'विप्राय गां ददाति' इत्यत्र "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" इति सूत्रेण विप्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञायां "सम्प्रदाने चतुर्थी" इत्यनेन तस्य सम्प्रदानत्वात्पञ्चमी 'विप्राय गां ददाति' इत्यस्य सिद्धिः ।

प्र० [५]

"अन्तादिवच्च" योऽयमेकादेशः स पूर्वस्याऽन्तवत्परस्याऽऽदिवत्, इति सूत्रार्थः, यथा—'शिवेहि' इत्यत्रैकादेशो गुणस्तस्य पूर्वान्तवद्भावेनाऽङ्त्वं मत्वा "ओमाङोश्च" इत्यनेन पररूपं भवति । "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः, यथा—'श्रेयसी'-शब्दः प्राक् नित्यस्त्रीलिङ्गः, पश्चाद् 'बहु'—इत्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीसञ्ज्ञको भवत्येवेति । "नाऽनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे" अनर्थके "अलोऽन्त्यस्य" इति विधिर्न प्रवर्त्तते, अभ्यासविकारं वर्जयित्वा । अभ्यासविकारे त्वनर्थकेऽपि "अलोऽन्त्यस्य" इति प्रवर्त्तते एवेत्यर्थः । तेन 'बिभर्ति'—'पिपर्त्ति' इत्यादौ "भृञामित्" इति "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति च सूत्रेणाभ्यासावयवस्यान्त्यस्याल इत्वं भवति, न सर्वस्याभ्यासस्येति । "आद्यन्तवदेकस्मिन्" एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्* । यथा—"सुपि च" इति सूत्रेणाकारान्तस्य दीर्घो विधीयते, "हलि लोपः" इत्यनेनेदो लोपे कृते 'अ + भ्याम्' इति स्थिते, 'इदं'शब्दोऽदन्तो नास्ति, अतः "आद्यन्तवदेकस्मिन्" इति सूत्रेणाऽकारेऽदन्तत्वमाश्रित्य दीर्घो भवतीति शम् ।

* एकस्मिन्नपि वर्णे तदादित्वव्यवहारस्तदन्तत्वव्यवहारश्च भवतीति यावत् । यथा—लोके एकपुत्रसत्त्वे तस्मिन्नेव ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिव्यवहारो भवति, तथैव शास्त्रेऽपि बोध्यः ।

१ ब्राह्मण के लिये गौ देता है ।

"नेर्गद–नद–पत–पद–घु–मा–स्यति–हन्ति–याति–वाति–द्राति–प्साति–वपति–वहति–शाम्यति–चिनोति–देग्धिषु च" । "पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाण्–दृश्यर्ति–सर्ति–शद–सदां–पिब–जिघ्र-धम-तिष्ठ–मन–यच्छ-पश्यर्च्छ-धौ-शीय–सीदाः" । "दाम्नी शश यु-युज-स्तु-तुद-सि–सिच-मिह–पत-दश–नहः करणे ।" "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया ऽसम्प्रति–शब्दप्रादुर्भाव–पश्चा–यथा -ऽऽनुपूर्व्य–यौगपद्य–सादृश्य–सम्पत्ति–साकल्या-ऽन्त-वचनेषु" । "पङ्क्ति–विंशति–त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टि-सप्तत्यशीति-नवति–शतम्" ।

प्र० [६]

समासः पञ्चधा । तत्र * समसनं समासः । स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः । यथा-'भूतपूर्वः' । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः । यथा–'अधिहरि' । प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषस्तृतीयः । यथा–'राजपुरुषः' । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । यथा–'नीलोत्पलम्' । कर्मधारयभेदो द्विगुः । यथा–'पञ्चगवम्' । प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः । यथा–'लम्बकर्णः' 'पीताम्बरः' प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः । यथा–'रामलक्ष्मणौ' 'धवखदिरौ'।

प्र० [७]

पुँल्लिङ्गे—[1]'द्वि'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
द्वौ	द्वौ	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्

पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी
द्वाभ्याम्	द्वयोः	द्वयोः

* अनेकपदानामेकीभवनमित्यर्थः ।

१ दो ।

पुँल्लिङ्गे—[1]'त्रि'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
त्रयः	त्रीन्	त्रिभिः	त्रिभ्यः
पञ्चमी	**षष्ठी**	**सप्तमी**	**सम्बोधनम्**
त्रिभ्यः	त्रयाणाम्	त्रिषु	हे त्रयः !

पुँल्लिङ्गे—[2]'चतुर्'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
चत्वारः	चतुरः	चतुर्भिः	चतुर्भ्यः
पञ्चमी	**षष्ठी**	**सप्तमी**	**सम्बोधनम्**
चतुर्भ्यः	चतुर्णाम्	चतुर्षु	हे चत्वारः !

स्त्रीलिङ्गे—'द्वि'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
द्वे	द्वे	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	**षष्ठी**	**सप्तमी**	
द्वाभ्याम्	द्वयोः	द्वयोः	

स्त्रीलिंगे—'त्रि'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
तिस्रः	तिस्रः	तिसृभिः	तिसृभ्यः
पञ्चमी	**षष्ठी**	**सप्तमी**	**सम्बोधनम्**
तिसृभ्यः	तिसृणाम्	तिसृषु	हे तिस्रः !

स्त्रीलिङ्गे—'चतुर्'शब्दस्य रूपाणि ।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
चतस्रः	चतस्रः	चतसृभिः	चतसृभ्यः

---

१ तीन । २ चार ।

पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी	सम्बोधनम्
चतसृभ्यः	चतसृणाम्	चतसृषु	हे चतस्रः !

नपुंसकलिङ्गे—'द्वि'शब्दस्य रूपाणि।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
द्वे	द्वे	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्

पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी
द्वाभ्याम्	द्वयोः	द्वयोः

नपुंसकलिङ्गे 'त्रि'शब्दस्य रूपाणि।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
त्रीणि	त्रीणि	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः

पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी
त्रिभ्यः	त्रयाणाम्	त्रिषु

नपुंसकलिङ्गे—'चतुर्' शब्दस्य रूपाणि।

प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी
चत्वारि	चत्वारि	चतुर्भिः	चतुर्भ्यः
पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी	सम्बोधनम्
चतुर्भ्यः	चतुर्णाम्	चतुर्षु	हे चत्वारि !

'युष्मद्'शब्दस्य लिखिष्यमाणानि रूपाणि (७७) पृष्ठे द्रष्टव्यानि।

[1]'अस्मद्' शब्दस्य रूपाणि।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्।	
अहम्	आवाम्	वयम्	प्रथमा।
माम्	आवाम्	अस्मान्	द्वितीया।
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	तृतीया।
मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	चतुर्थी।

१ हम।

मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	पञ्चमी ।
मम	आवयोः	अस्माकम्	षष्ठी ।
मयि	आवयोः	अस्मासु	सप्तमी ।

[१]'लिह्'धातोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपम् ।

लटि	[परस्मैपदे]	लेढि	[आत्मनेपदे]	लीढे ।
लिटि	,,	लिलेह	,,	लिलिहे ।
लुटि	,,	लेढा	,,	लेढा ।
लृटि	,,	लेक्ष्यति	,,	लेक्ष्यते ।
लोटि	,,	लेढु–लीढात्	,,	लीढाम् ।
लङि	,,	अलेट्–अलेड्	,,	अलीढ ।
विधि लिङि	,,	लिह्यात्	,,	लिहीत ।
आ० लिङि	,,	लिह्यात्	,,	लिक्षीष्ट ।
लुङि	,,	अलिक्षत्	,,	अलिक्षत–अलीढ ।
लृङि	,,	अलेक्ष्यत्	,,	अलेक्ष्यत ।

[२]'ब्रू'धातोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपम् ।

लटि	[परस्मैपदे]	आह (पक्षे) ब्रवीति	[आत्मनेपदे]	ब्रूते ।
लिटि	,,	उवाच	,,	ऊचे ।
लुटि	,,	वक्ता	,,	वक्ता ।
लृटि	,,	वक्ष्यति	,,	वक्ष्यते ।
लोटि	,,	ब्रवीतु–ब्रूतात्	,,	ब्रूताम् ।
लङि	,,	अब्रवीत्	,,	अब्रूत ।
वि० लिङि	,,	ब्रूयात्	,,	ब्रुवीत ।
आ० लिङि	,,	उच्यात्	,,	वक्षीष्ट ।
लुङि	,,	अवोचत्	,,	अवोचत ।
लृङि	,,	अवक्ष्यत्	,,	अवक्ष्यत ।

१ चाटना । २ स्पष्ट बोलना ।

सन् १६४०

प्रश्नाः—

१—लण् सूत्रेऽकारस्येत्संज्ञायाः फलं तदुदाहरणञ्च ब्रूत। ५

२—कृष्णर्द्धिः, उत्थानम्, सञ्च्छम्भुः, हरी रम्यः, एतेषां प्रयोगाणां सूत्रनिर्देशपुरस्सरं सिद्धिं प्रदर्शयत। १२

अथवा

विष्णो + इह, किम्ङ + उक्तम्, तद् + शिवः, सुगण् + षष्ठः, इत्यस्यां स्थितौ कानि रूपाणि भवन्ति, कथञ्च तत्सिद्धिरिति ससूत्रं प्रतिपादयत। १२

३—(क) सखा, मतौ, त्वया, भवेयुः, अध्ययै, अनद्ध।
(ख) गाः, दध्नि, अमुया, एधस्व, पपरतुः, अनजानि।
उपरिनिर्दिष्टयोः क, ख, प्रश्नयोर्मध्ये कस्यचिदेकस्य सम्पूर्णस्य प्रश्नस्य प्रयोगान् सम्यक् प्रसाधयत। १८

४—अवोभवुः, राजानति, धर्ममुच्चरते, अस्तावि, गोमयनिकायः, मातुः स्मरति, एतेषां प्रय गाणां ससूत्रं सिद्धिप्रकारं लिखत। १८

५—अध्यात्मम, रूपवद्भार्यः, सखिपथः, एतेषु समासविधायकानि सूत्राणि तत्तद्विशेषकार्यञ्च स्फुटं प्रदर्शयत। ६

६—द्वैमातुरः, मीमांसकः, शालीयः, आश्मनम्, नैकटिकः, मातृभोगीणः, एतेषु तत्तदर्थबोधकप्रत्ययविधायकानि शास्त्राणि साधु प्रतिपादयत। प्रयोगाणामर्थश्च लेख्यः। १८

७—मघवन्, निर्जर, अतिचमू, शब्देषु कयोश्चिद् द्वयोः शब्दयोः सर्वाणि रूपाणि विलिख्य, श्रु श्रवणे, हन हिंसागत्योः, रुधिर आवरणे, एतेषु कयोश्चिद् द्वयोः धात्वोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपञ्च स्पष्टं लिखत। १०

सूचना—स्पष्टसुन्दराक्षरविन्यासाय दशाङ्काः सुरक्षिता इति बोध्यम्।

उत्तराणि—

प्र० [१]

"लण्" सूत्रेऽकारस्येत्सञ्ज्ञायाः फलं 'र'प्रत्याहारसिद्धिः। तेन रप्रत्याहारसिद्ध्या "उरण् रपरः" इत्यादौ रपर इत्यनेन लपरस्यापि विधानात् 'तवल्कारः' इत्यादि प्रयोगाणां सिद्धिर्भवतीति बोध्यम्।

प्र० [२] कृष्ण‌र्द्धिः।

असौ प्रयोगः सन् १६३६ वर्षे (६७) पृष्ठे वर्तते।

उत्थानम्।

अस्यापि साधनप्रकारः सन् १६३१ वर्षे (१४) पृष्ठे द्रष्टव्यः।

सञ्चच्छम्भुः।

असौ प्रयोगः सन् १६३० वर्षे (७२) पृष्ठे साधितो मया।

[1]हरी रम्यः।

'हरिस् + रम्यः' इत्यवस्थायां "ससजुषो रुः" इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे "रोरि" इत्यनेन रेफस्य लोपे "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यनेनेकारस्य दीर्घे 'हरी रम्यः' इति रूपं सिद्धम्।

[2]विष्णो इह।

'विष्णो + इह' इत्यवस्थायाम्, "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेण ओकारस्यावादेशे 'विष्ण् + अव् + इह' इति जाते "लोपः शाकल्यस्य" इत्यनेन वैकल्पिके वकारलोपे, ततः "आद्गुणः" इत्यनेन गुणे प्राप्ते "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सूत्रेण "लोपः शाकल्यस्य" इत्यस्यासिद्धत्वाद्गुणाभावे, 'विष्ण इह' इति रूपं निष्पन्नम्। वकारलोपाभावपक्षे—'विष्णविह' इति च रूपद्वयं साधु।

१—हरि भगवान् रमणीय हैं। २ हे विष्णु! यहाँ [आओ]।

किम्वुक्तम्।

असौ प्रयोगः सन् १६३४ वर्षे (५०) पृष्ठे कृतं राजते।

[1]तच्छिवः।

'तद् + शिवः' इत्यवस्थायां "स्तोः श्चुना श्चुः" इत्यनेन शकारयोगात्—दकारस्य श्चुत्वेन जकारे, 'तज् + शिवः' इति जाते, "खरि च" इति सूत्रेण जकारस्य चर्त्वेन चकारे, "शश्छोऽटि" इत्यनेन शकारस्य स्थाने वैकल्पिके छकारे कृते 'तच्छिवः' इति रूपं साधु, छत्वाभावे सति—'तच्शिवः' इति रूपं भवतीति शम्।

[2]सुगण्षष्ठः।

'सुगण् + षष्ठः' इत्यवस्थायां "ङ्णोः कुक्-टुक्-शरि" इति सूत्रेण वैकल्पिके टुगागमेऽनुबन्धलोपे च कृते 'सुगण् + ट् + षष्ठः' इति भूते, "चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्" इति वार्तिकेन टकारस्य द्वितीयाक्षरे ठकारे कृते 'सुगण्ठ्षष्ठः' इति रूपम्। द्वितीयाक्षराभावपक्षे—'सुगण्ट्षष्ठः' इति। टुगागमाभावपक्षे—'सुगण्षष्ठः' इति त्रीणि रूपाणि साधूनि।

प्र० [३] (क)

सखा।

प्रातिपदिकत्वात्—'सखि'शब्दात्प्रथमैकवचने 'सु'प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'सखि + स्' इति स्थिते "यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्" इति सूत्रेणाऽङ्गसञ्ज्ञायाम्, "अनङ् सौ" इत्यनेनाऽनङादेशे प्राप्ते स चाऽनङादेशः कुत्र स्यादित्याशङ्कायाम्, "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति सूत्रेण 'सखि' इति सम्पूर्णस्य स्थाने प्राप्ते, परञ्च "ङिच्च" इत्यनेन "अनेकाल्शित्सर्वस्य" इति सूत्रं प्रतिषेध्य 'सखि'शब्दघटकखकारोत्तरवर्तिन इकारस्य स्थाने-

१ वह शिव [है]। २ छठा अच्छा गणित जानता है।

ऽनङादेशेऽनुबन्धलोपे च कृते, 'सखन्×स्' इति जाते, ततः "अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा" इति सूत्रेणोपधासञ्ज्ञायां "सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ" इत्यनेन दीर्घे, 'सखान्+स्' इति स्थिते "अपृक्त एकाऽल्प्रत्ययः" इति सूत्रेण सकारस्यापृक्तसञ्ज्ञायां "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इत्यनेन सकारलोपे 'सखान्' इति भूते, "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नकारस्य लोपे 'सखा' इति रूपं साधु।

मतौ।

अस्योत्तरं सन् १९३१ वर्षे (१६) पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

त्वया।

प्रातिपदिकत्वात्–'युष्मद्' शब्दाद् 'टा' विभक्तौ समागतायामनुबन्धलोपे "त्वमावेकवचने" इति सूत्रेण मपर्यन्तस्य युष्मदस्त्वादेशे "अतो गुणे" इत्यनेन पररूपे "योऽचि" इति दकारस्य यकारे च कृते 'त्वया' इति रूपं सिद्धम्।

भवेयुः।

'भू'धातोः "विधि-निमन्त्रणा-ऽऽमन्त्रणा-ऽधीष्ट-संप्रश्न-प्रार्थनेषु लिङ्" इति सूत्रेण लिङि, लिङः स्थाने 'झि'प्रत्यये "कर्त्तरि शप्" इति शप्यनुबन्धलोपे, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इत्यनेन गुणेऽवादेशे च "झोऽन्तः" इति झस्यान्तादेशे प्राप्ते, तम्बाधित्वा "झेर्जुस्" इति जुसादेशेऽनुबन्धलोपे, "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इति सूत्रेण यासुटि, अनुबन्धलोपे "लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य" इत्यनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते, तम्प्रबाध्य "अतो येयः" इति यास इयादेशे, ततः "आद्गुणः" इत्यनेन गुणे रुत्वे विसर्गे च कृते सति 'भवेयुः' इति रूपं सिद्धम्।

अध्ययै।

अधिपूर्वात् 'इङ्—[1]अध्ययने' इत्यस्माद्धातोः "लोट् च" इत्यनेन

१ पढ़ना।

"आशिषि लिङ्-लोटौ" इत्यनेन वा लोटि, लोटः स्थाने इटि प्रत्यये तस्य "टित आत्मनेपदानां टेरे" इति सूत्रेण एत्वे "आडुत्तमस्य पिच्च" इत्यनेनाऽऽटि, "आटश्च" इति वृद्धौ 'अधि + इ + ऐ' इति स्थिते, गुणेऽयादेशे यणि च कृते 'अध्ययै' इति रूपं निष्पन्नम्।

अनद्ध।

'णह—[1]बन्धने' इत्यस्माद्धातोर्णस्य नत्वे, तत आत्मनेपदे 'त'प्रत्ययेऽटि, च्लौ, सिचि "नहो धः"इति सूत्रेण हकारस्य धकारे "झषस्तथोर्धोऽधः" इत्यनेन थकारस्य धकारे "झलो झलि" इति सकारस्य लोपे, जश्त्वे 'अनद्ध' इति रूपं साधु।

[ख] गाः।

'गो'शब्दात्प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वाद्द्वितीयाबहुवचने 'शस्'विभक्तावनुबन्धलोपेऽसर्वनामस्थानत्वाद् णिद्वद्भाववृद्ध्योरभावे "औतोऽम्शसोः" इति सूत्रेण आकारैकादेशे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च सति 'गाः' इति रूपं सिद्धम्।

दध्नि।

प्रातिपदिकत्वात्—'दधि'शब्दात्सप्तम्यैकवचने 'ङि'विभक्तावनुबन्धलोपे "अस्थि-दधि-सक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः" इति सूत्रेणानङादेशेऽनुबन्धलोपे "विभाषा ङिश्योः" इत्यनेन वैकल्पिकेऽकारस्य लोपे 'दध्नि' इति। अल्लोपाभावपक्षे—'दधनि' इति द्वे रूपे निष्पन्ने।

अमुया।

प्रातिपदिकत्वात्—'अदस्'शब्दात्तृतीयैकवचने 'टा' विभक्तौ "त्यदादीनामः" इत्यनेनात्वे "अतो गुणे" इति सूत्रेण पररूपत्वे च "अजाद्यतष्टाप्" इत्यनेन टापि, "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन दीर्घे "आङि चाऽपः" इत्येत्वेऽयादेशे "अदसोऽसेर्दादुदो मः" इति मुत्वे कृते 'अमुया' इति रूपं सिद्धम्।

---

[1] बाँधना।

एधस्व ।

एध-वृद्धौ' इत्यस्माद्धातोर्लोटि, तत्स्थाने थासि, शपि, "थासः से" इति 'से'—इत्यादेशे "आमेतः" इति सूत्रेणाऽऽमं बाधित्वा "सवाभ्यां वामौ" इत्यनेन एकारस्य वादेशे 'एधस्व' इति रूपं निष्पन्नम् ।

पपरतुः ।

'पॄ—[1]पालन–पूरणयोः' इत्यस्माद्धातोः "परोक्षे लिट्" इति सूत्रेण लिटयनुबन्धलोपे, लकारस्थाने "तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिब्-वस्-मस्-ता-ऽऽतां-झ-थासाथां-ध्वमिड्-वहि-महिङ्" इत्यनेन प्रथमपुरुषद्विवचने तस्'प्रत्यये ,तसः स्थाने "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इत्यतुसादेशे "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यभ्याससञ्ज्ञायाम्, "उरत्" इत्यत्वे "उरण् रपरः" इति रपरे "हलादिः शेषः" इति लोपे "शॄ-दॄ-प्रां-ह्रस्वो वा" इति सूत्रेण पाक्षिके ह्रस्वाभावे "ऋच्छत्यॄताम्" इत्यनेन गुणे, रपरे च कृते 'पपरतुः' इति । ह्रस्वे कृते तु – यणि, रुत्वे विसर्गे च 'पप्रतुः' इति रूपद्वयं सिद्ध्यति ।

अनजानि ।

असौ प्रयोगः सन् १६३५ वर्षे (६४) पृष्ठे प्रेक्षणीयः ।

प्र० [४] अबोभवुः ।

'भू'धातोः "धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्" इति यङि "यङोऽचि च" इति यङो लुकि "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इत्यनेन यङन्तत्वात् "सन्यङोः" इत्यनेन द्वित्वे "पूर्वोऽभ्यासः" इत्यनेनाभ्याससञ्ज्ञायाम् "गुणो यङ्लुकोः" इति गुणे "अभ्यासे चर्च" इत्यनेन भकारस्य वत्वे "सनाद्यन्ता धातवः" इत्यनेन धातुत्वाल्लुङि, लुङः स्थाने झौ, "च्लि लुङि" इति च्लौ "च्लेः सिच्" इत्यनेन सिचि

[1] पालना, पूरा करना ।

"गाति-स्था-घु-पा-भूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु" इत्यनेन सिचो लोपे, गुणं बाधित्वा "भुवो वुग्-लुङ्-लिटोः" इत्यनेन वुगागमेऽनुबन्धलोपे "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" इति सूत्रेण झेर्जुसागमेऽनुबन्धलोपेऽटि, रुत्वे विसर्गे च कृते 'अबोभवुः' इति रूपं सिद्धम् ।

[1]राजानति ।

राजेवाऽऽचरतीति विग्रहे 'राजन्' शब्दात् "सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विव्वा वक्तव्यः" इति सूत्रेण क्विपि तल्लोपे, "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुत्वाल्लटस्तिपि, शपि, "अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति" इति सूत्रेण दीर्घे 'राजानति' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]धर्ममुच्चरते ।

धर्ममुच्चरते—इत्यत्र 'उत्'-पूर्वा'चर्'धातोः "उदश्चरः सकर्मकात्" इति सूत्रेणाऽऽत्मनेपदत्वाल्लटि, तत्स्थाने 'त'प्रत्यये "कर्त्तरि शप्" इति शपि "टित आत्मनेपदानां टेरे" इत्येत्वादिकार्ये कृते 'धर्ममुच्चरते' इति रूपं सिद्धम् ।

अस्ताવિ ।

असौ प्रयोगः सन् १९३८ वर्षे (९२) पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

[3]गोमयनिकायः ।

निचायनं निकायः, यद्वा निचीयतेऽस्मिन्निति विग्रहे नि-पूर्वात्'चि'धातोः अधिकरणे भावे वा घञि, चस्य कत्वे, वृद्धौ, आयादेशे, ततः कृदन्तत्वात् "कृत्तद्धितसमासाश्च" इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते निकायः, इति गोमयानां निकाय इति 'गोमयनिकायः' इति रूपं सिद्धम् ।

[4]मातुः स्मरति ।

'मातुः स्मरति'—इत्यत्र "षष्ठी शेषे" इति सूत्रेण कर्मत्वाविवक्षायां शेषत्वविवक्षया षष्ठी 'मातुः स्मरति' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ राजा के सदृश मानता है। २ धर्म का उल्लंघन करता है।
३ गोबर की ढेरी। ४ माता को स्मरण करता है।

प्र० [५] [1]अध्यात्मम् ।

आत्मनि + इति-इति लौकिकविग्रहे 'आत्मन् + ङि+अधि' इत्यलौकिकविग्रहे "**अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसम्प्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चा-द्यथा-ऽऽनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्या-ऽन्तवचनेषु**" इति सूत्रेण समासे "**सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**" इति सुपो लुकि '**प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्**' इत्यनेनोपसर्जनसञ्ज्ञायाम्, "**उपसर्जनं पूर्वम्**" इति 'अधि'— इत्यस्य प्राक्प्रयोगे, 'अध्यात्मन्' इति जाते तस्य "**अनश्च**" इति सूत्रेण टचि, अनुबन्धलोपे "**नस्तद्धिते**" इति टिलोपे, ततः समासत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ, अमादेशे च कृते "**अध्यात्मम्**' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]रूपवद्भार्यः ।

रूपवती भार्या यस्येति लौकिकविग्रहे 'रूपवती + सु, + भार्या + सु' इत्यलौकिकविग्रहे "**अनेकमन्यपदार्थे**" इति सूत्रेण समासे, समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन "**सुपो धातुप्रातिपदिकयोः**" इत्यनेन सुपो लुकि, "**स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु**" इति सूत्रेण 'रूपवती'शब्दस्य पुंवद्भावान्ङीपो निवृत्तौ, "**गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य**" इत्यनेन 'भार्या'शब्दस्य ह्रस्वे 'रूपवद्भार्य' इति स्थिते, पुनः प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च कृते '**रूपवद्भार्यः**' इति रूपं साधु ।

[3]सखिपथः ।

सख्युः पन्थाः, इति लौकिकविग्रहे, सखि + ङस्, पथिन्+सु' इत्यलौकिकविग्रहे च षष्ठीसमासे, सुब्लुकि "**ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे**" इति सूत्रेण 'अ' प्रत्यये, टिलोपे, नकारलोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च '**सखिपथः**' इति रूपं सिद्धम् ।

---

१ आत्मा में । २ रूपवती स्त्री वाला । ३ मित्र का रास्ता ।

प्र० [६] [1]द्वैमातुरः ।

द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति लौकिकविग्रहे 'द्वि + ओस्, मातृ + ओस्' इत्यलौकिकविग्रहे "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इति समासे, सुपो लुकि 'द्विमातृ'शब्दात् "मातुरुत्सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः" इत्यनेन 'अण्' प्रत्यये, ऋकारस्य उकारे च रपरत्वे, "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रेणाऽऽदिवृद्धौ, ततः प्रातिपदिकत्वे, सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'द्वैमातुरः' इति रूपं सिद्धम् ।

[2]मीमांसकः ।

मीमांसामधीते वेद वेति विग्रहे 'मीमांसा'शब्दात् "क्रमादिभ्यो वुन्" इति सूत्रेण 'वुन्'प्रत्यये "युवोरनाकौ" इत्यनेन अकादेशे, "यस्येति च" इति सूत्रेणाऽऽकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च सति 'मीमांसकः' इति रूपं निष्पन्नम् ।

[3]शालीयः ।

शालायां भवः—इति विग्रहे 'शाला'शब्दस्य "वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्" इति सूत्रेण वृद्धिसञ्ज्ञायां "वृद्धाच्छः" इति सूत्रेण 'छ' प्रत्यये, सुब्लुकि 'शाला + छ' इति स्थिते, "आयनेयीनीयियः फ-ढ-ख-छ-घां प्रत्ययादीनाम्" इत्यनेन छस्य स्थाने ईयादेशे "यचि भम्" इति भत्वात् "यस्येति च" इत्यकारस्य लोपे, ततः 'शालीय'—इत्यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां सौ रुत्वे विसर्गे च सति 'शालीयः' इति रूपं सिद्धम् ।

[4]आश्मनम् ।

अश्मनोऽवयवो विकारो वेति विग्रहे षष्ठ्यन्त-'अश्मन्'शब्दात् "मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः" इत्यनेन मयटोऽभावपक्षेऽणि, सुपो लुकि "तद्धितेष्वचामादेः" इति सूत्रेणाऽऽदिवृद्धौ "अन्" इति प्रकृतिभावा-

१ गणेश जी । २ मीमांसा पढ़ने वाला । ३ शाला (घर) में पैदा हुआ । ४ पत्थर का अवयव [हिस्सा] या विकार ।

ट्लोपाभावे, ततःप्रातिपदिकत्वाद्विभक्तिकार्ये*'आश्मनम्'इति रूपं सिद्धम्।

[१]नैकटिकः।

निकटे वसति–इति विग्रहे सप्तम्यन्तसमर्थात् 'निकट'शब्दात् "निकटे वसति" इति सूत्रेण 'ठक्'प्रत्यये "ठस्येकः" इत्यनेन इकादेशे "किति च" इत्यनेनाऽऽदिवृद्धौ, "यस्येति च" इत्यकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे च कृते 'नैकटिको' [भिक्षुकः] इति रूपं सिद्धम्।

[२]मातृभोगीणः।

मातृभोगाय हितः–इति विग्रहे 'मातृभोग'शब्दात् "आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः" इति सूत्रेण 'ख'प्रत्यये "आयनेयीनीयियः फ–ढ–ख–छ–घां प्रत्ययादीनाम्" इति सूत्रेण खस्य ईनादेशे, भत्वे, "यस्येति च" इत्यनेनाकारस्य लोपे, ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये च सति 'मातृभोगीणः' इति रूपं निष्पन्नम्।

प्र० [७] [३]'मघवन्'शब्दस्य रूपाणि।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः	प्रथमा।
मघवन्तं	मघवन्तौ	मघवतः	द्वितीया।
मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः	तृतीया।
मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः	चतुर्थी।
मघवतः	"	"	पञ्चमी।
मघवतः	मघवतोः	मघवताम्	षष्ठी।
मघवति	मघवतोः	मघवत्सु	सप्तमी।
हे मघवन्!	हे मघवन्तौ!	हे मघवन्तः!	सम्बोधनम्।

* अत्र "अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः" इति वार्तिकेन टिलोपस्तु न शङ्क्यः, प्रसिद्धत्वात्पाषाणवाचकस्यैव 'अश्मन्'शब्दस्य वार्तिके ग्रहणादिति दिक्।

१ गाँव के समीप रहने वाला भिक्षुक। २ माता के अनुकूल। ३ इन्द्र।

तृत्वाभावे ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
मघवा	मघवानौ	मघवानः	प्रथमा ।
मघवानम्	मघवानौ	मघोनः	द्वितीया ।
मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः	तृतीया ।
मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः	चतुर्थी ।
मघोनः	"	"	पञ्चमी ।
मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्	षष्ठी ।
मघोनि	मघोनोः	मघवसु	सप्तमी ।
हे मघवन् !	हे मघवानौ !	हे मघवानः !	सम्बोधनम् ।

[1]'निर्जर' शब्दस्य रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
निर्जरः	निर्जरसौ, निर्जरौ	निर्जरसः, निर्जराः	प्रथमा ।
निर्जरसम्, निर्जरम्	निर्जरसौ, निर्जरौ	निर्जरसः, निर्जरान्	द्वितीया ।
निर्जरसा, निर्जरेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः	तृतीया ।
निर्जरसे, निर्जराय	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः	चतुर्थी ।
निर्जरसः, निर्जरात्-द्	"	"	पञ्चमी ।
निर्जरसः, निर्जरस्य	निर्जरसोः, निर्जरयोः	निर्जरसाम्, निर्जराणाम्	षष्ठी ।

१ देवता ।

निर्जरसि निर्जरे	निर्जरसोः निर्जरयोः	निर्जरेषु	सप्तमी ।
हे निर्जर !	हे निर्जरसौ ! हे निर्जरौ	हे निर्जरसः ! हे निर्जराः	सम्बोधनम् ।

[1]'अतिचमू'शब्दस्य रूपाणि ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम् ।	
अतिचमूः	अतिचम्वौ	अतिचम्वः	प्रथमा ।
अतिचमूम्	अतिचम्वौ	अतिचमून्	द्वितीया ।
अतिचम्वा	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभिः	तृतीया ।
अतिचम्वै	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः	चतुर्थी ।
अतिचम्वाः	"	"	पञ्चमी ।
अतिचम्वाः	अतिचम्वोः	अतिचमूनाम्	षष्ठी ।
अतिचम्वाम्	अतिचम्वोः	अतिचमूषु	सप्तमी ।
हे अतिचमु !	हे अतिचम्वौ !	हे अतिचम्वः !	सम्बोधनम् ।

[2]'श्रु'धातोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपम् ।

लटि	लिटि	लुटि	लृटि
शृणोति	शुश्राव	श्रोता	श्रोष्यति
लोटि	लङि	(वि०) लिङि	(आ०) लिङि
शृणोतु-शृणुतात्	अशृणोत्	शृणुयात्	श्रूयात्
लुङि	लृङि		
अश्रौषीत्	अश्रोष्यत्		

१ सेना को जीतने वाला । २ सुनना ।

[1]'हन'धातोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपम् ।

लटि	लिटि	लुटि	लृटि
हन्ति	जघान	हन्ता	हनिष्यति
लोटि	लङि	(वि०) लिङि	(आ०) लिङि
हन्तु, हतात्	अहन्	हन्यात्	वध्यात्
लुङि	लृङि		
अवधीत्	अहनिष्यत्		

[2]'रुध'धातोः सर्वलकारेषु प्रथमं रूपम् ।

लटि	[परस्मैपदे] रुणद्धि		[आत्मनेपदे] रुन्धे	
लिटि	„	रुरोध	„	रुरुधे
लुटि	„	रोद्धा	„	रोद्धा
लृटि	„	रोत्स्यति	„	रोत्स्यते
लोटि	„	रुणद्धु—रुन्द्धात्	„	रुन्द्धाम्
लङि	„	अरुणत्—अरुणद्	„	अरुन्द्ध
वि०लिङि	„	रुन्ध्यात्	„	रुन्धीत
आ० लि०	„	रुध्यात्	„	रुत्सीष्ट
लुङि	„	अरुधत् [पक्षे]अरौत्सीत्,		अरुद्ध
लृङि	„	अरोत्स्यत्		अरोत्स्यत

इति श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिविरचितायां सोत्तरा-प्रथमा-प्रश्नावल्यां लघुकौमुदीप्रश्नोत्तराणि ।

१ मारना । २ रोकना ।

इति श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिकृत 'प्रयोगार्थमञ्जरी' नाम टिप्पणी समाप्त ।

सन् १९४०

मूलरामायण-विदुरनीति-नीतिशतक-च्छन्दस्सु प्रश्नाः—

विशेष सूचना—१० अंक स्पष्ट तथा सुन्दर लेख के लिये रक्खे गये हैं। १०

१—(क) स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन्। १६
पितुर्वचननिर्देशात् कैकय्याः प्रियकारणात्॥

(ख) उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः।
पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनम्।

(ग) नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्॥

कस्यापि श्लोकद्वयस्य हिन्दीभाषायामनुवादः कार्यः, कथा-सन्दर्भश्च प्रदर्शनीयः।

२—(क) परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा। १६
यश्च क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः॥

(ख) वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः।
स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति॥

(ग) अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद् भ्रश्यते हि सः॥

किमपि श्लोकद्वयं सान्वयं सभावार्थं च सम्यग् व्याख्येयम्।

३—(क) सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु। २०
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः॥

(ख) आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥

(ग) मालतीकुसुमस्येव द्वे गतीह मनस्विनः।
मूर्ध्नि सर्वस्य लोकस्य शीर्यते वन एव वा॥

किमपि श्लोकद्वयं सभावार्थं व्याख्येयम्।

४—तृतीयप्रश्नेऽधोरेखाङ्कितानां केषांचित् चतुर्णां पदानां विग्रहवाक्यानि समासनामानि च लेख्यानि। ८

५—(क) विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं १०
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं
विद्या राजसुपूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः॥

(ख) यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः। स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति॥ अनयोर्हिन्दीभाषायामनुवादः करणीयः।

६—मालिनी-प्रहर्षणी-वसन्ततिलका-मन्दाक्रान्ता-स्रग्धराच्छन्दसां लक्षणानि सार्थं लिख्यन्ताम्, प्रत्येकलक्षणस्य उदाहरणमपि प्रदर्शनीयम्। १०

उत्तराणि—

प्र० [१] (क)

वीर-श्रेष्ठ वह श्रीरामचन्द्रजी कैकेयी की प्रसन्नता के लिये पिता की आज्ञा से (अवश्य मैं वन में रहूँगा) इस प्रतिज्ञा को पालन करते हुए वन में गये।

सन्दर्भ—देवासुर संग्राम के अवसर पर महाराज दशरथ के रथ का धुरा टूट गया था। उस समय रानी कैकेयी ने अपना हाथ धुरा के स्थान पर लगा दिया था। इस पर प्रसन्न होकर दशरथजी ने दो वरदान देने का वचन दिया था। उसी की पूर्ति के निमित्त कैकेयी ने राजतिलक के अवसर पर महाराज से दो वरदान-राम वनगमन भरत को राज्य तिलक-माँगा था।

(ख)

लम्बी बाहुवाले और बड़े बलवान् (सुग्रीव के सन्देह को समझ कर दुन्दुभि नामक राक्षस की) हड्डी को देख कर और (अरे ! यह कितना है ऐसा अनादर दिखाते हुए) थोड़ा मुस्करा कर पाँव के अंगूठे से उसको पूरे दश योजन (चालीस कोस) पर फेंक दिया।

सन्दर्भ—बालि ने दुन्दुभि नामक असुर को मार कर उसके शव को ऋष्यमूक पर्वत पर फेंक दिया था जहाँ मतङ्ग नामक ऋषि तपस्या करते थे। उसके शव का रक्तविन्दु ऋषि के शरीर पर पड़ा। उन्होंने क्रुद्ध हो कर बालि को शाप दिया कि इस पर्वत पर आने से उसकी मृत्यु हो जायगी।

प्र० [२] (क)

परमिति। यो नरः स्वयं तथा वर्त्तमानः=दोषेण विद्यमानः (सन्) परं=स्वेतरं, स्वस्मादन्यमिति यावत्, दोषेण=दुर्गुणेन, क्षिपति=आक्षिपति, न ईशानोऽनीशानः=असमर्थः, क्रुध्यति=कुप्यति, सः=एवं विधो नरः, अतिशयो मूढतमः=मूर्खतमः भवतीति शेषः। विविधदोषापन्नोऽपि यो नरः स्वेतरे जने दोषारोपणं करोति, तथाऽऽसक्तः सन् क्रुध्यति स वै महान्मूर्खोऽस्तीति भावः।

(ख)

वनस्पतेरिति। यः=कश्चित्, वनस्पतेः वृक्षादित्यर्थः, न पक्वानीत्यपक्वानि, फलानि, प्रचिनोति=सङ्गृह्णाति, सः, तेभ्यः=फलेभ्यः, रसं न, आप्नोति=प्राप्नोति, 'प्रत्युत' अस्य=वनस्पतेः, बीजञ्च विनश्यति=नष्टं भवति। यो वृक्षादपक्वानि फलानि त्रोटयति तं रसप्राप्तिस्तु भवत्येव नहि, 'प्रत्युत' बीजमपि विनश्यतीति भावः।

प्र० [३] (क)

सिंह इति। शिशुः=बालः, अपि, सिंहः=केसरी, प्रशस्ताः कपोलाः कपोलभित्तयः 'भित्ति'शब्दः प्रशस्तवचनः—यद्वा प्रदेशवाचकः। मदेन मलिनाः कपोलभित्तयस्तेषु मदनमलिनकपोलभितिषु=गजमदमलिनीकृत-कपोलप्रदेशेषु 'कपोलभित्तिषु' इत्यत्र 'प्रशंसावचनैश्चे'ति सूत्रेण समासो बोध्यः। गजेषु=हस्तिषु, वधाय धावति, इयम्=एषा, सत्त्ववतां=बलवतां प्राणिनां, प्रकृतिः=स्वभावः, एव, वयः=अवस्था, तेजसः=पराक्रमस्य, हेतुः=कारणं न भवति, खलु=निश्चयेनेत्यर्थः। बालोऽपि सिंहो मदमलिनगण्ड-स्थलेषु हस्तिषु तद्वधं कर्त्तुं निपतति, बलवतां प्राणिनामियमेव हि स्वभावः, न खलु तेजसोऽवस्था कारणमिति भावः।

(ग)

मालतीकुसुमस्येति । मालत्याः कुसुमं=पुष्पं मालतीकुसुमं "षष्ठी"ति षष्ठीसमासः, तस्य मालतीकुसुमस्य=जातिलतापुष्पस्य, इव, मनस्विनः= विवेकिनः पुरुषस्य द्वे, गती=अवस्थे, भवतः=स्तः । सर्वलोकस्य=सम्पूर्णजगतः, मूर्ध्नि=मस्तके (स्थीयते) वा वने, शीर्यते=शीर्णेन भूयते, गृहे लोकमान्या भवन्ति वनेऽरण्यवासिनो भवन्तीत्यर्थः ।

प्र० (४)

मदेन मलिनाः कपोलभित्तयस्तेषु तथोक्तेषु, अत्र कपोलाश्चासौ भित्तयः कपोलभित्तयः । कर्मधारयतत्पुरुषसमासश्च । आरम्भे गुर्वी आरम्भगुर्वी, सप्तमी-समासः । खलाश्च सज्जनाश्च खलसज्जनास्तेषां खलसज्जनानामत्र द्वन्द्वसमासः । मालत्याः कुसुमं मालतीकुसुमं तस्य मालतीकुसुमस्यात्र "षष्ठी" इति सूत्रेण षष्ठीतत्पुरुषसमासः ।

प्र० (५)

मनुष्य का विद्या ही सर्वोत्तम रूप और गुप्त धन है । विद्या ही सम्पूर्ण भोग्य पदार्थ (अन्न वस्त्र इत्यादि) को देती है । यश और सुख को देने वाली तथा गुरुओं का भी गुरु विद्या ही है । विद्या ही परदेश में बन्धु जनों की तरह सुख दुःख में सहायक होती है, और यही सब से प्रबल भाग्य है । राजाओं के द्वारा विद्या ही की पूजा होती है, धन की नहीं । इसी से विद्या से रहित पुरुष पशु के सदृश है । कहने का तात्पर्य यह हुआ कि विद्या प्रत्येक व्यक्ति को पढ़नी चाहिए ।

जिसके पास धन है वही मनुष्य सद्वंशोत्पन्न है, वही पण्डित है, वही वेदवित् है । वही गुण को जानने वाला है, वही वक्ता है और वही दर्शनीय है क्योंकि सम्पूर्ण गुण धन पर निर्भर करते हैं ।

प्र० (६)

अस्योत्तरं 'छन्दसङ्ग्रहे' लक्षणमुदाहरणञ्च तत्रैव भवद्भिरवलोकनीयम् । अत्र ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यते ।

सन् १९४०

अनुवादे कोषे पञ्चतन्त्रे च प्रश्नाः—

सूचना—सुन्दर और स्पष्ट लेख के लिये। १०

१—(क) निम्नाङ्कितस्य सन्दर्भस्य हिन्दीभाषायामनुवादः कार्य्यः। २०

उज्जयिनीमार्गे महानेकः पिप्पलवृक्षो वर्तते। तत्र हंसकाकौ निवसतः। कदाचित् ग्रीष्मसमये परिश्रान्तः कश्चित्पथिकस्तत्र तरुतले धनुष्काण्डं निधाय सुप्तः। ततः क्षणान्तरे तन्मुखात् वृक्षच्छायाऽपगता। अनन्तरं सूर्यतेजसा पीडितं तन्मुखमवलोक्य कृपया पुण्यात्मना तत्पिप्पलवृक्षवासिना हंसराजेन पक्षौ प्रसार्य्य पुनस्तन्मुखे छाया कृता। परक्लेशनिवारणं हि महात्मनां स्वाभाविको धर्मः।

(ख) अधस्तनस्य हिन्दीभागस्य संस्कृतभाषायामनुवादो विधेयः। ३०

कौआ और कोयल दोनों का रूप काला है। कौआ किसी की हानि नहीं करता है। कोयल किसी को कुछ नहीं देती है। तौ भी आदमी कौआ से घृणा करता है, और कोयल का आदर करता है। इसका कारण क्या है? कौआ का शब्द कर्कश है। और कोयल का शब्द मीठा है। मधुर वचन, बोलने से मनुष्य सब को अपने अनुकूल कर सकता है।

२—अधोलिखितेषु केषामपि पञ्चानां शब्दानामर्थो हिन्दीभाषायां लेख्यः—

(क) स्वतः, सान्त्वम्, अपलापः, अध्यवसायः, विषवैद्यः, कर्णधारः, कालिन्दी। ५

(ख) 'धर्मस्य' पर्य्यायशब्दा लेख्याः। ५

३—निम्नाङ्कितस्य गद्यस्य हिन्दीभाषायामनुवादः कार्य्यः— २०

एवं ते त्रयोऽपि वेलायां कञ्चित्कालं सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि सलिलं प्रविशन्ति। अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्ता धीवराः प्रभूतैर्मत्स्यैर्व्यापादितैर्मस्तके विधृतैर् अस्तमनवेलायां तस्मिञ्जलाशये समायाताः। ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—'बहुमत्स्योऽयं ह्रदो दृश्यते, स्वल्पसलिलश्च, तत्प्रभातेऽत्रागमिष्यामः।

(ख) अधस्तनस्य पद्यस्य स्वसंस्कृतेन व्याख्या विधेया— १०

तृष्णे देवि ! नमस्तुभ्यं, यया वित्तान्विता अपि ।
अकृत्येषु नियोज्यन्ते, भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥

उत्तराणि—

[१] (क)

उज्जयिनी (उज्जैन) के रास्ते में एक बड़ा पिप्पल का वृक्ष है। उस पर हंस और कौआ रहते थे। गर्मी के दिनों में कभी थका हुआ कोई पथिक (राही) उस वृक्ष के नीचे धनुष्षण्ड को रख कर सो गया। तदनन्तर थोड़ी ही देर में उसके मुख से वृक्ष छाया हट गई। तब सूर्य के तेज (घाम) से पीड़ित उस पथिक के मुख को देख पुण्यात्मा उस पीपल वृक्ष पर रहने वाले हंसराज ने पङ्ख फैला कर उसके मुख पर छाया किया। दूसरे के क्लेश को निवारण करना ही महात्माओं (सज्जन लोगों) का स्वाभाविक धर्म है।

[ख]

काककोकिलयोः स्वरूपं कृष्णवर्णमेव। काकः न कस्याप्यपकारं करोति। कोकिला न किमपि किञ्चिद्ददाति। तथापि जनाः काकाद्घृणां कुर्वन्ति, कोकिलां प्रशंसन्ति च। अत्र किं कारणम् ? काकशब्दो रूक्षः, कोकिलायाश्च मधुरः। प्रियवचनाज्जनः सर्वानपि स्वानुकूल्यं कर्तुमर्हतीति।

प्र० [२] (क)

स्तवः='स्तव'शब्द का अर्थ स्तुति है।

सान्त्वम्='सान्त्व'शब्द का अर्थ है खूब मीठी बात ।

अपलापः='अपलाप'शब्द का अर्थ है कही हुई बात से मुकर जाना ।

अध्यवसायः='अध्यवसाय' का अर्थ उत्साह है ।

विषवैद्यः='विषवैद्य'शब्द का अर्थ है सर्प के विष को दूर करने वाला।

कर्णधारः='कर्णधार' पतवार पकड़ने वाले का नाम है ।

कालिन्दी='कालिन्दी'शब्द का अर्थ यमुना नदी है ।

(ख)

धर्मम्=पुण्यम्-श्रेयसी-सुकृतम्—इत्यादि ।

प्र० [३]

इस प्रकार वे तीनों जल के किनारे ही कुछ काल तक सुभाषित गोष्ठी (बातचीत) का आनन्द लेकर फिर भी जल में कूद जाते । बाद किसी समय उनके गोष्ठी करते हुए धीवर (मल्लाह) जाल हाथ में लिये हुए बहुत सी मछलियों को मार कर, शिर पर रख कर, सूर्यास्त के समय तालाब के किनारे आ पहुंचे । तब तालाब को देख कर वे आपस में कहने लगे—'अहो, यह तालाब बहुत मछलियों से पूर्ण तथा थोड़ा ही जल वाला दिखाई पड़ता है । सो प्रातःकाल यहाँ आवेंगे ।

[ख]

तृष्णे–इति । हे तृष्णे देवि ! तुभ्यं नमः=नमस्करोमि, यया=तृष्णया, (त्वया) वित्तेन=धनेन, अन्विता=युक्ता, अपि, अकृत्येषु=निन्द्यकार्य्येषु, नियोज्यन्ते=संयोज्यन्ते, तथा दुर्गमेषु=गन्तुमशक्येषु स्थलेष्वित्यर्थः, भ्राम्यन्ते=परिप्राप्यन्ते ।

* इति श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिविरचितान्यनुवाद-कोष-पञ्चतन्त्राणां प्रश्नोत्तराणि *

सन् १९४०

गणिते प्रश्नाः—

सूचना—स्पष्ट तथा सुन्दर लेख के लिये १० अङ्क सुरक्षित हैं।

१—(क) निम्नलिखित संख्या को अङ्कों में लिखोः—

पचास अरब अस्सी करोड़ तीस लाख दस हजार पांच। ५

(ख) निम्नलिखित संख्या को शब्दों में लिखोः— ५

३८५६०० ९८०३४

उपर्युक्त संख्यामें जितने ३ हैं उनके स्थानीय मान बताओ। ३

२—निम्नलिखित संख्याओं का योगफल निकालोः—

१२३४५६७८, ८७६५४३२१, ७०६०५०४०, ६००६०००६, ३५६९७०९५, ८३४०९९९८ १३

३—१६२१-१५९५ + ३०७ - ९६ - ३५ में कितनी संख्या जोड़ी जावे कि योगफल दस लाख के बराबर हो? १२

४—सरल करोः—४ ÷ [३ + ४ ÷ {२ + ४ ÷ (४ - २)}] १०

अथवा

दो संख्याओं का गुणनफल ७२४३४९१ है। उनमें बड़ी संख्या ३४००७ है तो बताओ कि दोनों संख्याओं का अन्तर क्या है? १०

५—पानी की किसी टङ्की में दो नल लगे हुए हैं। एक नल से उसमें एक मिनिट में २ मन ४ सेर ३ छटांक पानी आता है और उसी समय में दूसरे नल से २४ सेर ११ छटांक पानी निकल जाता है। यदि दोनों नल एक साथ खोल दिये जावें तो उस टङ्की में २७ मिनिट में कितना पानी जमा हो जावेगा? १५

६—एक थैली में कुछ अठन्नियाँ और चवन्नियाँ हैं तथा उनकी

कुल संख्या ५० है। यदि उस थैली में कुल १८ रु० ४ आना है तो बताओ कितनी अठन्नियाँ और चवन्नियाँ हैं ? १२

७—६५७ मन आटे को बोरों में भरना है। यदि प्रत्येक बोरे में १ मन १ सेर १ छटांक आटा भरा जा सकता हो तो बताओ कि कुल कितने बोरों की आवश्यकता होगी ? १५

अथवा

६६३ पौंड १४ शि० ८ पें० में से कम से कम कितना द्रव्य निकाल लिया जावे कि शेष द्रव्य ३७ मनुष्यों में बराबर बराबर विभक्त हो सके। १५

उत्तराणि—

प्र० [१] (क)

५०, ८०, ३०, १०, ००५

(ख)

अड़तीस अरब, छप्पन करोड़, अट्ठानवे हजार, चौंतीस।
(३) का स्थानीयमान १० अरब है।
(३) का स्थानीयमान दहाई का है।

प्र० [२]

	१	२	३	४	५	६	७	८
	८	७	६	५	४	३	२	१
	७	०	६	०	५	०	४	०
	६	०	०	६	०	०	०	६
	३	५	६	९	७	०	९	५
	८	३	४	०	९	९	९	८
३४	९	७	७	२	१	३	८	यह योगफल हुआ।

प्र० [३]

१६२१ − १५९७ + ३०७ − ९६ − ३५

१६२१ + ३०७ = १९२८ योगफल हुआ ।

१५९७ − ९६ − ३५ =

```
 १५९७
   ९६
   ३५
------
 १७२८   बाकी हुआ ।
```

१९२८ − १७२८

```
 १९२८
 १७२८
------
  २००
```

१००००००− २००

```
 १०,०००००
      २००
---------
  ९९९८००   इतनी संख्या जोड़ने से दस लाख के बराबर होगी ।
```

प्र० [४]

४ ÷ [३ + ४ ÷ { २ + ४ ÷ (४ − २) }]

४ ÷ [३ + ४ ÷ { २ + ४ ÷ (४ − २ /) }]

४ ÷ [३ + ४ ÷ { २ + ४ ÷ २ }]

४ ÷ [३ + ४ ÷ { २ + २/४ × १/२ }]

४ ÷ [३ + ४ ÷ { २ + २/२ }]

$४ \div [३ + ४ \div \{ ४ \}]$

$४ \div [३ + ४ \div \frac{४}{१}]$

$४ \div \left[३ + \frac{४}{१} \times \frac{१}{४}\right]$

$४ \div [३ + \frac{१}{१}]$

$४ \div [\frac{३ + १}{४}]$

$\frac{४}{१} \times \frac{१}{४}$

∴ उत्तर १

अथवा

```
३४००७ ) ७२४३४६१ ( २१३
        ६८०१४
        ------
         ४४२०६
         ३४००७
        ------
         १०२०२१
         १०२०२१
        ------
           ×
```

बड़ी संख्या = ३४००७

छोटी संख्या = २१३

दोनों का अन्तर = ३३७९४ उत्तर।

प्र० [५]

२ मन	४ सेर	३ छ०	१ मिनट में आता है।
	२४ सेर	११ छ०	१ मिनट में निकलता है।
१ मन	१९ सेर	७ छ०	१ मिनट में
		२७	२७ मिनट में

उत्तर ४० मन ४ सेर १३ छ० .

प्र० [६]

अगर १ अठन्नी और १ चवन्नी हो

तो २० अठन्नी + २० चवन्नी = १०) + ५) = १५) रु०

अर्थात् ४० सिक्का = १५) रु०

शेष १० सिक्का = चवन्नियाँ + अठन्नियाँ ३।)

अगर इसमें ३ अठन्नी हो और ७ चवन्नी

तो ३ अठन्नी + ७ चवन्नी = १॥) + १॥।) = ३।)

∴ २० अठन्नी + ३ अठन्नी + २० चवन्नी + ७ चवन्नी = १८।) रु०

∴ २३ अठन्नी + २७ चवन्नी = १८ रु० ४ पा० ।

मन	मन	सेर	छटांक
६५७	१	१	१
४०	४०		
०००	४०		
२६२८	१		
२६२८०	४१		
१६	१६		
१५७६८०	६५६		
२६२८०	१		
४२०४८० छटाँक	६५७ छटाँक		

```
६५७ ) ४२०४८० ( ६४०
      ३९४२
      ------
       २६२८
       २६२८
      ------
          ०
```

∴ ६४० बोरों की आवश्यकता होगी।

अथवा

```
 पौ०      शि०     पे०
 ६६३      १४      ८
  २०
------
 ०००
१३२६
------
१३२६०
   १४
------
१३२७४—शिलिङ्ग
   १२
------
 २६५४८
१३२७४
------
१५९२८८
     ८
------
१५९२९६ पेन्स
```

```
३७ ) १५६२६६ ( ४३०५
     १४८
     ---
      ११२
      १११
      ---
        १६६
        १८५
        ---
         ११ शेष
```

११ पेन्स निकाल लेने से पूरा पूरा विभक्त होगा ।

* इति श्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिकृतानि गणितस्य प्रश्नोत्तराणि *

सन् १६४०

हिन्दीपाठमालायां स्वास्थ्यशिक्षायां च प्रश्नाः—

[अनावश्यक समझ कर केवल प्रश्नपत्र ही दिये गये हैं, उत्तर नहीं लिखे हैं]

सूचना—१० अङ्क स्पष्ट तथा सुन्दर लेख के लिये हैं ।

१—शिष्टाचार किसे कहते हैं ? उससे क्या लाभ होता है ? शुद्ध हिन्दी में संक्षेप से उत्तर लिखिये । १५

२—'गो-सेवा' या 'ब्रह्मचर्य्य' पर अपनी हिन्दी में एक शुद्ध संक्षिप्त निबन्ध लिखिये जो उत्तर पुस्तक के दो पन्ने से अधिक न हो । १६

३—नीचे लिखी चौपाई का अर्थ प्रसङ्ग बताते हुए लिखिये । १५

वर्षा काल मेघ नभ छाये ; गरजत लागत परम सुहाये ।

दामिनि दमक रही घनमाहीं ; खल की प्रीति यथा थिर नाहीं ॥

४—(क) नीचे लिखे वाक्यों को शुद्ध कीजिये:—

(१) गऊ का गोबर के खाद बहुत अच्छा होता है। (२) हम आपका साथ देवी का दर्शन को चलूँगा। (३) गुरु का आगमन को सुनकर छात्रों का विस्मय हुई। ६

(ख) नीचे लिखे शब्दों को लेकर पाँच वाक्य पृथक् पृथक् बनाइये। जिनसे इनके लिङ्ग का भी ज्ञान स्पष्ट मालूम हो जाय—

वात, वायु, महिमा, कीर्त्ति और हाथी। १०

५—(क) कपड़े और कमरे का सफाई से क्या लाभ होता है? १०

(ख) प्रकाश और पानी का जीवन में क्या उपयोग होता है? १०

(ग) नशे को कौन कौन वस्तुएँ हैं? उनसे क्या क्या हानियाँ होती हैं? ५

सन् १९४०

इतिहास तथा भूगोल

सूचना:—तीन प्रश्न इतिहास के और तीन ही भूगोल के करें। छः प्रश्न से अधिक न करें। १० अङ्क सुलेख के लिये सुरक्षित हैं।

(क) इतिहास

१—कौरव पाण्डव कौन थे? संक्षेप में महाभारत की लड़ाई का कारण बताइये? १५

२—अशोकवर्धन को राजगद्दी किस तरह मिली ? उन्होंने प्रजा के सुख के लिये जिन २ कार्यों को किया उनका उल्लेख करिये ? १५

३—पृथ्वीराज चौहान और जयचन्द में लड़ाई होने का कारण बताइये ? पृथ्वीराज का राज्य कहाँ था लिखिये ? १५

४—अकबर बादशाह के जन्म के विषय में आप क्या जानते हैं। उनके सुधारों का संक्षेप में उल्लेख करिये ? १५

५—निम्नलिखित में से किन्हीं तीन के विषय में लिखिये। १५

(१) रामवनगमन का कारण।

(२) महाराणा प्रताप की वीरता।

(३) महमूद गज़नवी और सोमनाथ का पुजारी।

(४) सिक्ख किस तरह बहादुर बने।

(ख) भूगोल

६—भारत की सीमा तथा उसके प्रान्तों को दिखलाते हुए भारतवर्ष का एक चित्र खींचिये ? १५

७—भारत के किन्हीं पाँच प्रान्तों का नाम लिखिये। उनकी राजधानियों और प्रत्येक प्रान्त में दो प्रसिद्ध जिलों का उल्लेख करिये ? १५

८—सिन्धु, गंगा, नर्मदा, नदियाँ कहाँ २ से निकलती हैं ? इनकी मुख्य २ सहायक नदियों का नाम लिखिये ? १५

९—भारतवर्ष के मुख्य मुख्य पर्वतों के नामों तथा भारतवर्ष में उनके स्थानों को लिखिये ? १५

१०–निम्नलिखित में से किन्हीं तीन के विषय में लिखिये । १५

(१) काश्मीर ।

(२) बर्मा ।

(३) राजपूताना ।

(४) नेपाल ।

(५) मानसरोवर ।

इति गोरक्षपुरमण्डलान्तर्गत-'मझौली राज्य'-निवासि-सुप्रसिद्ध-
पण्डितकुलप्रसूत-पण्डितश्रीसन्तशरणमिश्रात्मजेन
पण्डितश्रीशिवदत्तमिश्रशास्त्रिविरचिता
'सोत्तरा-प्रथमा-प्रश्नावली'
समाप्ता ।

Mahrajy